

RESEARCH ARTICLE/ ARAŞTIRMA MAKALESİ

BREZİLYA'DA EŞİTSİZLİK, SOSYAL POLİTİKA VE SİYASET: BOLSA FAMÍLIA ÖRNEĞİ

Burak KESGİN¹¹Beykent Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, İstanbul

burakkesgin@beykent.edu.tr ORCID ID: 0000-0003-4783-8225

GELİŞ TARİHİ/RECEIVED DATE: 14.08.2021 KABUL TARİHİ/ACCEPTED DATE: 15.10.2021

Kesgin, B. (2021). Brezilya'da Eşitsizlik, Sosyal Politika ve Siyaset: Bolsa Família Örneği. *Aurum Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (2), 197-222.

Özet

Brezilya'nın temel eğitime ve sağlık sistemine katılıma bağlı şartlı nakit transferi programı Bolsa Família ilgili alan yazında çokça çalışılmış, örnek kabul edilen bir yoksullukla mücadele programıdır. Köklü ve kalıcı eşitsizliklerin devam ettiği Brezilya'da program, sosyal hareketlilik fırsatları açısından önemli bir değişikliğe yol açmasa da aşırı yoksullukla mücadele ve kızların eğitime katılımı gibi konularda önemli bir etki yaratmıştır. Bu makale, başlangıcından bu yana Bolsa Família'yı eşitsizlik ve sosyal politika siyaseti bağlamında ele almakta ve onu değişen siyasi ve ekonomik koşullara karşı dirençli kılan özellikleri ve kırılgan hale getirebilecek faktörleri ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu çerçevede konuyla ilgili akademik ve akademik olmayan literatür taranmıştır. Program, düşük maliyeti, yoksulluğun azaltılmasına yönelik sürekli ihtiyaç, programın kaldırılması durumunda potansiyel siyasi maliyet ve güçlü tasarımı nedeniyle sağlam kalmıştır. Öte yandan, Brezilya toplumunun yoksullara ve sosyal yardıma yönelik olumsuz algıları ve programın hak temelli doğasına ilişkin şüphecilik, bazı kırılganlıklara işaret etmektedir. Bolsa Família, 2013'teki hükümet karşıtı protestolarda da kayırmacılık ve oy satın alma iddialarıyla hedef alınmış ve bu durum ilgili kırılganlıkları daha da gün yüzüne çıkarmıştır. Bu protestolar, programın yozlaşmayı ve yolsuzluğu teşvik ettiği inancına dayanan ahlaki bir öfkeyi yansıtmıştır; söz konusu öfke sağ popülizmin yükselişyle seçimlerde de karşılık bulmuş görünmektedir.

Anahtar Kelimeler: Brezilya, Eşitsizlik, Yoksulluk, Hak Temelli Sosyal Politika, Protesto

INEQUALITY, SOCIAL POLICY AND POLITICS IN BRAZIL: THE CASE OF BOLSA FAMILIA

Abstract

Bolsa Família, Brazil's conditional cash transfer program based on public participation in basic education and health care, is an exemplary anti-poverty program that has been studied extensively in the relevant literature. Although the program did not lead to a significant change in terms of social mobility opportunities in Brazil,

where deep-rooted and permanent inequalities persist, it has had a significant impact on issues such as the fight against extreme poverty and the participation of girls in education. This paper discusses Bolsa Família in the context of inequality and the politics of social policy since its inception, and intends to reveal the characteristics that make it resistant to changing political and economic conditions and the factors that may make it vulnerable. In this framework, academic and non-academic literature on the subject were reviewed. The program has remained sturdy due to its low cost, the continuous need for poverty reduction, the potential political cost if the program is abolished, and its robust design. On the other hand, negative perceptions of Brazilian society towards the poor and social assistance, and scepticism regarding the rights-based nature of the program indicate some vulnerabilities. Bolsa Família was also targeted in the anti-government protests in 2013 on the grounds of clientelism and vote-buying allegations, further illuminating its vulnerabilities. These protests reflected moral anger based on a belief that the program fosters degeneration and corruption, and this anger found response in electoral politics with the rise of right-wing populism.

Keywords: Brazil, Inequality, Poverty, Right-Based Approach to Social Policy, Protest

1. GİRİŞ

Brezilya'da 2003 yılında uygulanmaya başlanan Bolsa Família (Aile Yardımı/BF), temel şartları sağlık ve eğitim alanlardaki kimi zorunlulukları yerine getirmek olan geniş çaplı bir şartlı nakit transferi programıdır. Çocukları, gençleri ve kadınları odağına alan program, sağlık taramalarına, eğitimlerine katılmak, aşılınmak, okula devam gibi şartlar yerine getirildiği takdirde belirli bir gelirin altındaki ailelere aylık olarak süresiz nakit yardımı sağlanması esasına dayanır. Dünyanın en eşitsiz ülkelerinden biri olan Brezilya bu program sayesinde açlık ve aşırı yoksullukla mücadele, yoksul çocukların eğitime katılması konusunda önemli aşamalar kaydetmiştir. Luiz Inácio Lula da Silva'nın ve Partido dos Trabalhadores'in (İşçi Partisi/PT) iktidarının en önemli başarılarından biri olarak görülen BF Brezilya anayasasındaki ilgili maddelere dayandırılarak hak temelli biçimde tasarlanmıştır. Ülkenin sosyal politika siyasetinin en önemli (ve tartışmalı) unsurlarından biri olan bu programın yoksulluk ve açlık var olduğu sürece sürdürülmesi baştan itibaren hedeflenmiştir. Siyasal çalkantılara, ekonomik krizlere, güçlü toplumsal muhalefete ve iktidar değişimlerine karşın hedeflenen bu amaca büyük ölçüde ulaşılmış, sorunlara ve dönemsel sıkıntılara karşın program varlığını günümüze dek sürdürmeyi başarmıştır. Program yoksulluğun sonuçlarını hafifletme, açlığı ortadan kaldırma, toplum sağlığını koruma yanında özellikle de eğitime katılımı birlikte ülkenin beşeri sermayesini geliştirmeyi amaçlamıştır. BF öncesinde ayrı ayrı programlar benzer amaçlarla ortaya konulmuş ise de o programları tek bir çatı altında toplayan bu program tasarımı ve geniş kapsamıyla alanında yeni bir dönem başlatmıştır. Federal bir cumhuriyet olan Brezilya'da görev ve yetkilerin farklı düzeylerdeki kurumlar arasında etkili biçimde işlemesini sağlayan bir idari mekanizmanın kurulması gibi zorlu teknik konular da dahil program oldukça büyük çaplı bir girişimdir. Öte yandan alınan olumlu sonuçlara karşın program kimi eleştirilere uğramış, programın siyasi amaçları ve sonuçları tartışma konusu olmuştur. Bir diğer taraftan dünyanın diğer yerlerinde olduğu gibi Brezilya'da da toplumun daha üst tabakalarında yer alan göz ardı edilemeyecek büyüklükteki bir kesim yoksullara, onlara yönelik sosyal programlara ilişkin önyargılara, olumsuz algılara sahip olabilmektedirler.

Toplumda yaygın olarak rastlanan bir diğer bakış açısı da bu tip programlara hak temelliden ziyade ihtiyaç temellilik ekseninde bakılmasıdır. Tüm bu etkenler ekonomik sorunların ağırlaştığı, yolsuzluk iddialarının ortaya atıldığı bir siyasi çalkantı dönemini izleyen 2013 yılında başlayan protestolarda BF'nin de hedef tahtasına konulmasıyla sonuçlanmıştır. Bu makalede program, ülkedeki eşitsizlikler ve sosyal politika siyaseti bağlamında ele alınmış, onu değiştiren siyasi ve ekonomik koşullara karşı dirençli kılan niteliklerin ve kırılğan hale getirebilecek etkenlerin ortaya konulması amaçlanmıştır. Buradan hareketle makalede öncelikle Brezilya'da eşitsizliklerin genel tablosu ortaya konulmuş bu çerçevede siyaset ve sosyal politikaya değinilmiş, sonrasında BF'nin ortaya çıkışı ve gelişimine, programın sonuçlarına, bunlara ilişkin tartışmalara yer verilmiştir. Bu çerçevede son olarak Brezilya toplumunda yoksulluğa, yoksullara ve BF başta olmak üzere sosyal yardım politikalarına yönelik olumsuz bakış açıları ve inançlara ilişkin yapılan araştırmalara değinilmiştir. Bu konuyla bağlantılı olarak makalenin geri kalan son kısmında 2013'te hükümet karşıtı protestolarda iyice görünür hale gelen programa yönelik toplumsal muhalefete, bunun siyasi yansımalarına ve 2018 seçimleriyle başa gelen Bolsonaro yönetiminin konuya yaklaşımına BF'nin güçlü ve kırılğan yönleri ekseninde bakılmıştır.

2. BREZİLYA'DA TOPLUMSAL TABAKALAŞMA VE EŞİTSİZLİK

Yüzölçümü açısından dünyanın beşinci büyük, 200 milyonu aşan nüfusuyla bölgesinin en kalabalık ve en büyük ekonomisine sahip ülkesi Brezilya toplumsal eşitsizlikler açısından dünyada en üst sıralarda yer almaktadır. Yürütülen sosyal yardım programları sayesinde bu eşitsizliğin sonucu olan yoksulluğun azaltılmasına yönelik aşama kaydedilmişse de ülkedeki kalıcı eşitsizlikler giderilemediği gibi kaydedilen aşamaların korunması da sürekli çaba gerektirmektedir. Bu bağlamda 1990'lardan başlamak üzere sosyal yardım ve sosyal politika uygulamaları ülke siyasetinde öne çıkan konular haline gelmiştir. Ülkedeki servet ve gelir eşitsizlikleri çarpıcıdır. En üst %0,1'lik dilimde yer alan bir birey, asgari ücretle çalışan bir kişinin 19 yıllık kazancını bir ayda elde edebilmektedir ve ülkenin en zengin altı kişisi ülke nüfusunun en fakir yarısı kadar servete sahip durumdadır. BF gibi programlar milyonlarca insanı yoksulluktan kurtarmasına rağmen Brezilya'da ülkenin en zenginleri ile nüfusun geri kalanı arasında hâlâ büyük bir uçurum bulunmaktadır. Ağırlığını orta sınıflar ve yoksulların çektiği vergi sistemi, ırk ve cinsiyet ayrımcılığı, gücün belirli ellerde toplanmasına ve yolsuzluklara açık hale gelmesine yol açan siyasi sistem eşitsizliği yaratan temel etkenler olarak görülmektedir. Yoksulluk sınırından kurtarılanların ise tekrar sınırın altına düşmelerinin oldukça kolay olduğuna dikkat çekilmektedir (OXFAM, 2017). Eşitsizliği yaratan söz konusu etkenlerin tümü önemlidir ancak ırk kayda değer bir ayırım olarak öncelikle göze çarpmaktadır.

Tarihi sömürgeciliğe ve köleliğe kadar giden bu boyut imtiyazlara ve onların halen korunuyor olmasına ilişkindir. Brezilya'da tüm vatandaşlar uzunca bir süredir eşit kabul edilmekteyse de beyazlar tarihten gelen imtiyazlarını halen azımsanamayacak düzeyde korumaktadırlar. Kıtaya 15. yüzyıldan itibaren gelmeye başlamış olan Avrupalı sömürgecilerin torunları günümüzde de ülkedeki servetin daha fazlasına sahiptir ve millî gelirden daha fazla pay almaktadırlar. Öte yandan ırk, ülkedeki eşitsizliğin göze çarpan ilk boyutlarında biri olsa da bunun geçmişteki kadar katı olmadığını, beyazlar ve beyaz olmayanların

toplumun tüm sosyoekonomik tabakalarında yer alabildiğini de belirtmek gerekir. Günümüzde açık bir ayrımcılık gözlemlenirse de (ülkede yüksek öğrenim de dahil birçok alanda ırk kotası uygulandığını belirtmek gerekir) alt tabakalarda beyaz olmayanların, üst tabakalarda beyazların oranı daha fazla olduğu bilinmektedir. Ülkedeki ırksal ayrımı beyaz ve beyaz olmayanlar üzerinde yapmak mümkündür ancak toplumun çoğunluğunu oluşturan beyaz olmayanlar, siyahlar (preto) ve melez kahverengiler (pardo) olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Ancak bunun beyazlar ve siyahlar arasındakine benzer bir ayrım olmadığı, çok daha muğlak olduğuna dikkat çekilmektedir. Pratikte siyahlar ve kahverengiler arasındaki sınırların oldukça belirsiz ve geçişken olduğu, bireylerin kimliklerini tanımlarken her iki kategoriyi de kullanabildiği ifade edilmektedir. Geçtiğimiz on yıllarda siyahlar kendilerini daha fazla “preto” olarak tanımlamaya başlamışsa da sınırlardaki belirsizliğin halen devam ettiği savunulmaktadır. Eğitim, yaşam beklentisi, gelir gibi sosyal boyutlar açısından da beyaz olmayanlar birbirine oldukça yakın niteliklere sahiptir. Resmi istatistiklerde de 1970’lerden itibaren tüm beyaz olmayanlar siyah kategorisi altında birleştirilmiştir (Andrews, 2014). Bu göz ardı edilebilecek ayrım bir tarafa bırakıldığında beyazlar ve beyaz olmayanlar arasındaki ayrım Brezilya’da toplumsal tabakalaşmanın ilk ve en kalın çizgisi olarak görülmelidir¹. Köleliğin kaldırılmasından 130 yıl sonra bile siyahlarla beyazlar arasında gelir eşitsizliği kayda değer ölçüde farklı olduğu gibi ırk ayrımcılığının yalnızca gelire sınırlı kalmadığını gösteren güçlü emareler bulunmaktadır. Köleliği Batı dünyasında Hristiyan geleneğe bağlı ülkeler arasında en son yasaklayan ülkenin nüfusunun yaklaşık %55’ini oluşturan siyahlar, yakın zamanda yapılan araştırmalara göre halen beyazlardan %40’ın üzerinde daha az gelire sahiptirler. Brezilya’da tabakalaşma ve eşitsizliği açıklayan birçok çalışmada ırk ayrımcılığı konusu eskiden beri sınıfsal eşitsizliklerin gölgesinde kalabilmekte ya da yadsınabilmekteyken son yıllarda yapılan ampirik çalışmalar ırk ayrımcılığını açıkça gözler önüne sermiştir. Son yıllarda yapılan birçok çalışma Brezilya’da eğitim ve deneyim gibi değişkenlerden bağımsız olarak ırksal farklılıkların gelir üzerinde doğrudan etkisi olduğunu ortaya koymuştur. Brezilya’da siyahlar yalnızca eğitimleri ya da yaşadıkları yer gibi faktörler nedeniyle değil doğrudan ırk farkı nedeniyle beyazlardan daha az gelir elde etmektedirler. Beyaz olmayan Brezilyalılar yaşamlarının çok erken döneminde okul döneminden başlamak üzere eşitsiz bir muameleye maruz kalmakta, yaşamlarının ilerleyen dönemlerinde de kendilerine uygun görülen düşük statülü, zor mesleklerden ve eşitsiz aylık kazançlarına dek ayrımcılıktan etkilenmektedirler (Salata, 2020). Eşitsizlikler ve ayrımcılık rakamlar üzerinden son derece nettir. Kölelik geçmişiyle bağlantılı olarak beyaz olmayanların ülkenin az gelişmiş coğrafyalarında kalmış olması ırksal eşitsizliğe kayda değer bir katkı yaptığı belirtilmektedir. Bir diğer taraftan ise gelir eşitsizliği sınıf konumuna ve mesleğe göre değişiklik gösterebilmektedir. Düşük gelirli işlerde ırklar arası gelir farkı daha azken, ücretli orta sınıf işlerde özellikle de yönetici konumunda ırklar arasındaki gelir farkları kayda değerdir. Buna karşın sosyoekonomik olarak en tepede yer alan sermaye sahiplerine bakıldığında beyaz ve beyaz olmayanlar arasındaki gelir farkı en düşük seviyededir. Serbest meslek ve tarım işçileri için ise bu fark yine kayda değer düzeydedir. Siyahlar nitelikli mesleki pozisyonlara, yönetici konumlara ulaşabilseler dahi yukarıda da değinildiği üzere gelirleri beyazlara

¹ Öte yandan ülkenin ırksal çeşitliliğinde söz konusu beyazlar ve siyahlar haricinde, beyaz olmayanlar arasında yerlilerin de buluna duğunu eklemek gerekir. Ülkede sayıları 900.000’e yakın yerli Brezilyalılar 305 farklı etnik gruptan oluşmakta ve bu gruplar 274 civarında farklı dil konuşmaktadırlar (IWGIA, 2021). Yerliler toplumun en dezavantajlı kesimleri arasındadır. Ülkede beyaz olmayanlar arasında bu çalışmanın sınırlarını aşan, ayrı biçimde ele alınması gereken Asya kökenli Brezilyalılar da bulunmaktadır. Makalede eşitsizlikler ve ayrımcılık toplumun çoğunluğunu oluşturan siyahlar üzerinden ele alınmıştır.

göre daha düşük kalmakta aynı işten daha az para kazanmaktadırlar. Söz konusu tabloya rakamlar üzerinden bakıldığında çarpıcı eşitsizlikler daha net görülür. Örneğin aynı konumdaki beyaz bir yönetici beyaz olmayandan %78'e kadar fazla kazanabilmekte, bu fark uzman seviyesindeki pozisyonlarda %45, işçiler arasında %20 civarında seyretmektedir. Meslekler içi ırksal gelir eşitsizliği sermayedarlar arasında %17 olarak en az iken, kendi için çalışan çiftçiler arasında %100'ün üzerinde olmak üzere en fazladır (Santos vd., 2006). Bu rakamların da işaret ettiği üzere Brezilya'da ırk, ayrımcılık yoluyla beyazlar lehine eşitsizliklerin ve imtiyazların korunmasını sağlayan işlevini halen korumaktadır. Ülkede ırklar arasındaki eşitsizlikler kadar sınıfsal konumlar arasındaki eşitsizlikler de çarpıcıdır. 2000 yılı verileriyle Brezilya'da üst düzey şirket yöneticileri ortalama bir çalışana göre 57 kat daha fazla kazanmaktadır. Bu oran İngiltere'de 25 kat, Avrupa'nın birçok ülkesinde 10'lu rakamlardayken, Meksika'da 45 kattır (Barry, 2017: 223). Bu rakamların da işaret ettiği üzere Brezilya'nın dünya ölçeğinde en eşitsiz ülkelerden biri olmasına yol açan, gelir eşitsizliklerinin her alanda oldukça yüksek ve köklü olmasıdır. Toplumsal cinsiyet eşitsizliği bunun bir başka örneğidir.

Birçok araştırma ırksal hiyerarşinin Brezilya toplumunda halen önemli bir eşitsizlik kaynağı olduğunu, sınıfsal farkların dünya ortalamalarının çok üzerinde olduğunu gösterdiği gibi cinsiyet eşitsizliği de çarpıcı bir görünüm arz etmektedir. Solange Simões ve Marlise Matos (2008), 1980'lerin ortasından beri eğitim, çalışma ve siyasi katılım konularında elde edilen başarıların toplumsal cinsiyet eşitsizliğini azaltmada kayda değer bir etki yaratmamış olduğunu öne sürerler. Onlara göre cinsiyet eşitsizliğinin sürekliliğinin altında geleneksel ve modern değerler arasındaki çatışma yatmaktadır. Simões ve Matos'un öne sürdüğü toplumda gömülü halde bulunan kalıcı, değerlerle yeniden üretilen cinsiyet ayrımcılığının ve onun yarattığı eşitsizliğin uygulanan politikalar sonucu elde edilen başarılarla fazlaca değişmediğine yönelik savları yakın zamanda yapılan araştırmalarla da doğrulanmaktadır. Brezilya'da kadınlar, ortalamada erkeklerden daha eğitimli ve okulda erkek akranlarından daha uzun süre kalmalarına karşın erkeklerden aynı iş için ortalamada asgari %30 daha az ücret almaktadır. Buna karşın halen erkeklerden daha az kazanma durumu değişmemektedir. Simões ve Matos'un çalışmalarında ortaya koyduğu bir diğer boyut olan ırk ve sınıf temelinde cinsiyet eşitsizliği de halen sürmektedir. Brezilya'daki siyah kadınlar, emek piyasasında beyaz erkeklerin kazandıklarının üçte birini kazanabilmekte ve beyaz kadınlardan %44 daha az kazanmaktadır (Albuquerque, 2017).

İrk ve cinsiyet açısından eşitsizliklerin durumu böyleyken geniş topraklara sahip ülkede bölgeler arasında da ciddi eşitsizlikler bulunmaktadır. Ülkenin farklı bölgeleri gelir ve servet düzeyi bakımından birbirinden ciddi biçimde ayrılır. Bölgelerin nüfus yoğunluklarında ırksal farklar göze çarpmakta, siyahlar ve beyazlar farklı bölgelerde yaşayabilmektedir. Yoksul bölgelerde ağırlıklı beyaz olmayanların yaşadığını belirtmek gerekir. Bu durum ülkenin bölgeleri arasında coğrafi ve tarihsel etkenler tarafından şekillenmiş, kökleri köleliğe de uzanan gelişmişlik düzeyleriyle de ilintilidir. Bu noktada Brezilya'nın geçirdiği büyük bir dönüşüme, kentleşmeye de değinmek gerekir. 1960'lara kadar nüfusunun çoğunluğu kırsal alanda yaşayan Brezilya %85'in üzerinde kent nüfusuna sahip bir ülke haline gelmiştir. Ülkenin sanayileşmiş büyük şehirlerinin bulunduğu daha zengin güneydoğu bölgesinde bu oran 90%'ların üzerine çıkarken,

ülkenin yoksul ve az gelişmiş kuzey ve kuzeybatısında kırsal nüfus %23 civarındadır. Brezilya nüfusunun üçte birinin yaşadığı bu bölgelerin nüfusunun yarısına yakını yoksuldur. Bu bölgeler ülkenin yoksullarına ev sahipliği yaptığı gibi yalnızca gelir değil, yaşam kalitesi ve olanaklar açısından da geri kalmış bir bölgedir. Brezilya halen bir orta sınıf toplumu olmaktan uzakta olduğu gibi işgücünün yarısına yakını bedensel emek gerektiren işler yapmaktadır. Bedene dayalı vasıfsız işlerde ve tarımsal üretimde kadınlar ve siyahlar beyazlara oranla çok daha fazla bulunmaktadır (Scalon, 2013). Uzun süren askeri yönetim sonrasında liberal bir demokrasiyi benimsemiş olan Brezilya anayasası toplumsal eşitlik ilkesini benimsemiş ve bunu sağlamak üzere devleti sorumlu kılmıştır². Bu çerçevede fırsat eşitliği ve şartlarda eşitlik sağlanmaya yönelik politikalar geliştirilmişse de bireylerin ırklarına, cinsiyetlerine ve yaşadıkları yere bağlı olarak elde edebilecekleri yaşam imkanları birbirlerinden ciddi biçimde farklılaşmaktadır. Toplumsal hareketlilik imkanlarına bakıldığında bu durum açıkça ortaya çıkar.

Ten rengi ve sınıf konumunun yukarı doğru toplumsal hareketliliğe etkisini ele alan bir araştırma, alt sınıflar için ten renginin bu yönde hareketlilik konusunda anlamlı bir fark yaratmadığını, ancak daha üst sınıflar için (profesyoneller, yöneticiler ve küçük işverenler, teknisyenler ve bağımsız çalışanlar vb.) durumun farklı olduğunu gösterir. Yüksek statülü işlere ulaşabilmek üzere dikey hareketlilik olanakları ırkla yani ten rengiyle ilişkilidir. Beyazlar yukarı doğru hareketlilik açısından avantajlıdır. Bir diğer taraftan sınıf konumunu korumak, sınıf kaybından kaçınmak söz konusu olduğunda başka bir fark da ilgi çekicidir. Araştırma üst sınıflardaki beyazların konumlarını koruma şansının daha yüksek olduğunu ancak beyaz olmayanlar için aşağı doğru toplumsal hareketliliğin, yani sınıf kaybının daha fazla olası olduğunu göstermektedir. Beyaz olmayan Brezilyalılar orta ve daha üst sınıflara dahil olmayı başarabilseler yani görece imtiyazlı bir konuma ulaşabilseler dahi bu konumu korumak konusunda sıkıntı yaşayabilmektedirler. Toplumsal hareketliliğin önemli araçlarından biri olan eğitim bağlamında ise sınıfın ve ırkın bir arada etkili olduğu görülür. Örneğin ortaokula kabul edilene kadar sınıfsal dezavantajlar, ırksal olanlardan çok daha büyükken, bir yıllık üniversite eğitimini tamamlamak ve üniversiteden mezun olmak söz konusu olduğunda ırk, neredeyse sınıf kadar olumsuz bir değişken haline gelebilmektedir (Ribeiro, 2006). Tüm bu tablo, ülkede beyazlara daha fazla fırsat sunarak ya da fırsatlara ulaşmalarını sağlayarak, bu grubun imtiyazlarını korumaya, sürdürmeye yarayan güçlü dinamiklerin ve etkenlerin baskın olduğu bir toplum yapısının varlığına işaret etmektedir. Sosyal politikalar yoluyla eşitsizlikler, yoksulluk olduğu kadar bu yapının da belirli ölçüde değiştirilmesine yönelik girişimler 1990'larda birlikte hız kazanmıştır. BF işte tam da bu dönemde temelleri atılmış bir programdır.

3. BOLSA FAMILIA: GELİŞİM, SONUÇLAR VE TARTIŞMALAR

Bir önceki bölümde de değinildiği üzere ülkedeki köklü eşitsizlikler ve yaygın yoksulluk başlıca sosyal sorunlar olarak öne çıkar. Zengin doğal kaynaklara sahip ve bölgesinin en büyük, dünyanın da önde gelen

² Bu anayasa sosyal destek programlarının üzerinde kurulabileceği ve kurumsallaştırılabileceği sosyal devlet olma niteliği ve sosyal koruma haklarıyla ilgili açık hükümlere sahiptir. Öte yandan hükümler sosyal destek programlarının inşası için bu yasal çerçeveden fazlasına ihtiyaç duymaktadır. Sosyal politikaların geliştirilip uygulanabilmesi için daha alt yasal düzenlemeler yapılması gerekmekte, bunun için de iktidar partisinin siyasi iradesini ortaya koyması, projeler hayata geçirmesi gerekmektedir (Sátyro ve Cunha, 2014). Anayasal hakların, devletin görevlerinin sosyal devlet uygulamaları açısından nasıl yorumlanacağı ve şekillendirileceği siyasetin konusudur. PT'nin bu alandaki yorumu BF'yle cisimleşecektir.

ekonomileri arasında yer alan ülke, iktisadi etkinlik sayesinde edilen refahı toplumun geneline yaymak konusunda ise sorunlu bir görünüm arz eder. Devletin eşitsizlikler, yoksullukla mücadele konusunda yeniden dağıtım ve bölüşüm süreçlerindeki rolü ve izlemesi gereken sosyal politikalar, 1990'lardan itibaren ülke siyasetinin önemli tartışma alanlarından biri haline gelmiştir. Bu dönemde yaşanan iktisadi liberalleşme süreci ise söz konusu sorunların büyümesine yol açmış, sosyal devlet uygulamalarına ihtiyaç daha da artmıştır. Askeri rejimin sona ermesi ve yeni bir anayasayla demokrasiye dönülmesine, dış ticarete serbestleşme ve özelleştirme süreçleri eşlik ederken aşırı enflasyon, fiyat istikrarsızlığı gibi problemler derinleşmiş, 1990'larda refah devleti yeniden şekillendirilmeye başlanmıştır. Bu dönem kronik hale gelen bu problemlere çare arandığı bir dönemdir³. Ülkenin uluslararası finans sistemine entegre edilmesi, neoliberal politikaların benimsenmesi, Real Planı sayesinde enflasyon kontrol alınabilmişse de dış borcun artması ve uluslararası piyasalara daha fazla bağımlı hale gelmesine yol açan politikalar sonucunda yeniden krize girilmiş, ülkenin dışarıya bağımlılığı artmıştır (Antunes, 2017). 1990'ların sonunda Brezilya'da devletin ekonomide doğrudan üretici olarak rolü azalırken, ülke aynı zamanda mal ve sermaye ticaretine açık bir ekonomi haline gelmiştir. Bu dönemde fiyat istikrarsızlıkları başlarda eşi görülmemiş boyutlara ulaşmış, bu durum zaman içerisinde kontrol altına alınabilmiştir. 1980'lerde başlayan ve 1990'larda asıl ivmesini kazanan özelleştirme ve ekonomide liberalleşme programlarına eşlik eden başka önemli reformlar da bulunmaktadır. Sosyal güvenlik, kamu sektöründe idari ve vergi politikası reformları yanında 1988 Anayasası'nın güvence altına aldığı evrensel hakları karşılayabilmek üzere sosyal programlar da yeniden tasarlanmıştır. 1990'lı yılların ortasından itibaren sağlık ve eğitim alanlarında hayata geçirilmeye başlanan reformlar bunun ilk örnekleridir. Bu dönemde sosyal programlar iki eylem hattına, insan kaynaklarına yatırıma ve yoksullukla mücadeleye odaklanmıştır. Ayrıca ulaşım, temiz ve atık su, telekomünikasyon gibi altyapı projeleri de aynı dönemde hayata geçirilmiştir (Baumann, 2002). Yoksulluğun azaltılmasına yönelik girişimlerin olumlu sonuçları 2000'lerle birlikte görülmeye başlamıştır. 1990'ların ortasından beri yatay seyreden hane halkı gelirleri 2000'li yılların başından itibaren düzelmeye başlarken, en alt gelir grubunda daha fazla artış göstermiştir. Bu süreçte milyonlarca yeni iş yaratılması başarılılarken 1990'ların ortasından 2000'lerin sonuna kadar yoksulluk ve eşitsizlik rakamlarında anlamı iyileşmeler sağlanmış, aşırı yoksulluk konusunda önemli yol kat edilmiştir. Buna karşın gelir eşitsizliği dünyayla kıyaslandığında halen yüksektir. Silva'nın başkan seçilerek göreve başladığı ve BF'yi tanıttığı 2003 yılına bakıldığında, Brezilya yoksulluk ve eşitsizlik konusunda son derece kötü bir durumdadır. Fernando Henrique Cardoso döneminde uygulanan iktisat politikaları bunun nedenlerinden biridir. 2003 yılında Brezilya nüfusunun %15'i aşırı yoksulluk çekmekte, %36'sı ise yoksulluk sınırının altında yaşamaktadır. Ülke bölgenin en eşitsiz ülkesi olarak öne çıkmaktadır (Hunter ve Sugiyama, 2017:131-132). Kendisi de ülkenin Kuzeydoğusundan yoksul bir ailenin mensubu eski işçi ve sendika lideri Silva'nın başkan seçilmesiyle uygulanmaya başlanan sosyal politikalar PT döneminin eski yönetimlerden farkını ortaya koyacak en önemli girişimlerden biridir. Bu programlar hem partiye hem de başkana ciddi bir prestij ve kamuoyu desteği sağlayacaktır. Silva iktidara gelmeden önceki vaatlerini karşılayamamış olsa da BF önemli bir başarıdır. Program PT ve Silva'yla özdeşleştirilmiş

³ Sorunlardan bir tanesi de suç oranlarındaki artıştır. Ülke, uluslararası sisteme eklenerek, neoliberal politikalar hayata geçirilirken, söz konusu dönüşüm ülkenin farklı bölgelerinde farklı etkiler yaratmış, sosyal sorunları da beraberinde getirmiştir. Kimi araştırmalar dış ticaretteki serbestleşme ve iktisadi liberalleşmeden daha çok zarar gören bölgelerde suç oranlarında anlamlı bir artış gözlemlendiğini, bunun da ekonomik sorunlarla bağlantılı olduğunu öne sürer (Dix-Carneiro vd., 2018).

olsa da geçmişî daha gerilere gider. Şartlı nakit desteği programları, Cardoso'dan itibaren Brezilya'nın ana akım sosyal politikası haline gelmişse de tüm programları birleştiren BF'nin yaratılmasıyla yeni bir dönem başlamıştır⁴.

Silva 2003'te iktidara gelmesinin hemen ardından Birleşmiş Milletler (BM) Milenyum hedeflerinden ilhamla Fome Zero (Sıfır Açlık) adıyla bir programı tanıtarak yoksullukla mücadele konusundaki ilk girişimini gerçekleştirir. Hedef ülkede açlık, aşırı yoksulluğu bitirmek, gıda yardımları ve nakit transferleriyle yoksulluk sınırının altındaki 44 milyon Brezilyalının durumunu iyileştirmektir. Cardoso döneminde başlatılan politikalar üzerine kurulan bu toplumsal güvenlik ağı programı, aynı zamanda ülkenin işçi sınıfından gelen ilk başkanı Silva'nın ülkenin bir türlü çözülemeyen yoksulluk ve eşitsizlik sorunlarını çözmeye yönelik iradeye içten bağlılığını temsil etmektedir. "Sıfır Açlık" programının uygulanmasında sorunlar yaşanmış ve program uygulamadan kalkmış ancak programın ismi kısa bir süre içinde, gıda güvenliği, tarım ve BF'yi da içerecek 30 farklı destek programını içeren daha geniş bir şemsiye başlık olarak kullanılmaya devam etmiştir (Hall, 2006). İlk olarak "Sıfır Açlık" şemsiye başlığının altında yer alan BF 2003 yılının Ekim ayında uygulanmaya başlanmış ve diğer projeleri geride bırakarak çatı program haline gelmiştir.

BF, Cardoso tarafından başlatılmış sosyal yardım programları olan Bolsa Escola, Bolsa Alimentação ve Vale Gás programlarını birleştirmiş, Bolsa Escola'nın ailelere çocuklarının okula devam etmesi karşılığında verilen şartlı nakit transferi modelini takip etmiştir⁵. Brezilya'da sosyal koruma programları daha önceleri

⁴ Amerika Birleşik Devletleri (ABD) sistemine benzer eyaletler ve merkezi yönetimden oluşan federal bir yönetim modeline sahip Brezilya'da ülkenin başında doğrudan halk tarafından seçilen ve en fazla iki dönem olmak üzere 4 yıl görev yapan bir başkan, senato ve temsilciler olmak üzere iki meclisle birlikte çalışır. Senato'da 26 eyaletin her biri 3 vekille temsil edilirken Temsilciler Meclisi'nde nüfusla orantılı şekilde 513 vekil bulunmaktadır. 1995-2002 arasında görev yapan Cardoso ve ondan görevi devralarak 2010 yılına kadar görev yapan Silva'nın ülkenin geçirdiği askeri dönem sonrası geçirdiği dönüşümün mimarları olarak görülmektedir. Cardoso döneminde özelleştirmeler ve idari reformlar konusunda gerginlikler yaşanmışsa da uygulanan politikalar sonrasında parasal istikrar ve enflasyonla mücadeledeki başarı ikinci dönemi kazanmasında etkili olduğu ifade edilmektedir. Öte yandan uygulanan politikalar piyasalarda dengesizlikler yaratmış, işsizliği ve toplumsal eşitsizlikleri en yüksek seviyelerine taşımıştır. Cardoso sonrasında başkanlık koltuğuna oturan Silva, iktidara gelmeden evvel onun başlattığı ekonomik politikaları, başarıları sürdüreceği konusunda iş çevrelerine güvence verirken, IMF'ye de yükümlülüklerini yerine getireceği sözünü vermiştir. Bu manada Silva ve Cardoso arasında bir süreklilik olsa da Silva sosyal politika siyaseti konusunda farklı bir tutum benimsemiş, selefının minimalist sosyal politika ajandasını geliştirecek adımlar atmaya başlamış, bu siyasete merkezilik kazandırmıştır. Öte yandan yukarıda da değinildiği üzere Brezilya siyasetiyle ilgili dikkat çekilen önemli bir boyut siyasi gücü elinde bulundurmanın tek başına güç sağlamadığı, siyasi seçkinlerin diğer seçkinlerle sürekli bir müzakere içinde olmasının bu ülkenin politik sisteminin bir parçası olduğudur. Sol kökenden gelen iki başkan olan Cardoso ve Silva'nın da bu durumdan ötürü nihayetinde eskiden kendileriyle mücadele ettikleri sosyal ve siyasi aktörlerin çıkarlarını temsil etmeye başladıkları yorumları yapılmaktadır (Do Bem, 2016).

⁵ Eğitimde fırsat eşitsizliği ülkedeki toplumsal eşitsizliğin önemli nedenlerinden biri olmasına karşın bu alanda adımlar atılmamış, mevcut kaynaklar çok uzunca bir süre çoğunlukla ücretsiz yüksek öğretime aktarılmış, dolayısıyla bu eğitimden faydalanabilecek üst gelir grubunun yararına olacak bir eğitim politikası izlenmiştir. Ülkede 1980'lerin sonuna kadar başta geri kalmış Kuzey bölgeleri olmak üzere ilköğretime erişim dahi sınırlı kalmıştır. Bu durum imtiyazlı kesimlerin kamu kaynaklardan daha fazla pay alarak imtiyazlarını sürdürmesine ve toplumsal eşitsizliğin devam etmesine yönelik eğilimi, sosyal politika siyaseti geliştirme konusundaki isteksizliğin bir yansıması olarak da görülebilir. 1980'lerin sonuna dek durum böyleyken 1988 Anayasası'nın yürürlüğe girmesiyle Brezilya eğitim sisteminde çaplı bir reform sürecine girilmiştir. Bu reform sürecinin ilk ve orta eğitime daha güçlü biçimde odaklanılmış, eğitime bütçeden daha fazla pay ayrılmaya başlanmış, yüksek öğretime ayrılan pay ile ilköğretime ayrılan pay arasındaki makas kapatılmış, eğitime katılım ve okulda geçirilen süreler halen az olsa da, bu sayede 14-7 yaş arasındaki çocukların zorunlu eğitime katılması konusunda evrensel standartlar ancak 1990'ların sonuna doğru yakalanabilmiştir. 1990'ların ortalarından itibaren ve özellikle 2000'lerde Brezilya, tüketime dayanan hızlı bir ekonomik patlamanın yanı sıra daha etkili sosyal politikalarla yoksulluk ve eşitsizliğin azaltılmasında yol kat etmişse de kabul edilemez düzeydeki eşitsizlik devam etmiştir (Souza, 2012).

birleşik bir yetki, yön ve yönetim yapısından yoksun, federal yapı içinde ağırlıklı yerel yönetimlerce yürütülen, hayırseverlik biçiminde oy satın alma amaçlı, kayırmacılığa dayanan olumsuz niteliklere sahipken BF'yle yeni bir anlayışın ortaya çıktığı savunulmaktadır. Kendi ölçeğiyle kıyaslandığında programın Brezilya'daki sosyal harcamalar içerisinde çok büyük bir yer tutmadığı görülür. Örneğin 2012 yılında programa yapılan harcama emeklilik için ödenenin %5'i, GSMH'nin yalnızca %0,5'ine denk gelmektedir. Programın bütçesi zaman içinde artmışsa da ülkenin federal bütçesinde küçük bir yer tutmaktadır. Yoksulluğu bir politika önceliği haline getirmesi nedeniyle sembolik önemi yüksek BF'den yararlanma şartları oldukça net ve basittir. Sağlık alanındaki zorunluluklar 0-7 yaş arasındaki çocukların aşılarını olması, sağlık kontrollerinin yapılması, kadınların hamilelik öncesi, sonrasında gerekli kontrollere katılması ve yerel yetkililerce düzenlenen sağlık, beslenme alanında eğitim seminerlerine gitmesidir. Eğitim alanındaki zorunluluklar ise 6-15 yaş arasındaki çocukların okula kaydedilmesi, okul çağındaki tüm çocukların günlük okula gitme oranının %85'in altına düşmemesi, çocuk okula gidemezse mazeretin bildirilmesi, çocuk okuldan ayrılırsa BF ofisine bilgi verilmesidir. Bu şartlar yerine getirildiği takdirde gelir durumuna ve ailedeki çocuk sayısına göre yardım hak edilir (Lindert, Linder, Hobbs ve de la Brière, 2007). Yardımlar aylık olarak hesaplara yatmakta ve banka kartıyla çekilmektedir. Bu kartlar kadınlara teslim edilmekte, sorumluluk kadınlara verilmektedir. Dünyanın en geniş kapsamlı şartlı nakit transferi olan BF başlangıcından itibaren hızlı bir gelişim göstermiş, 2004 yılında 6 milyonun üzerinde aileye ulaşırken 2012 itibarıyla bu sayı 14 milyon civarlarında seyretmeye başlamıştır. 2016 senesinden itibaren ise olası usulsüzlükleri ortaya çıkarmak üzere yapılan araştırmalar sonucu bu sayı bir miktar düşse de rakamlar zaman içinde aynı düzeyi yakalamıştır (Sauer vd., 2019). 2018 yılında aile başına ortalama yardım yaklaşık 52 ABD doları civarındadır. Ülkedeki asgari ücretin aynı dönemde yaklaşık 261 ABD doları olduğu düşünüldüğünde yardımın ülkedeki asgari ücretin %20'sine denk gelen bir miktar olduğu anlaşılır (Passos vd., 2020: 88). Yardımın maliyeti ülkenin gayri safi yurtiçi hasılasının ortalama %0,5'i civarındayken, yoksulluğu %15 azalttığı hesaplanmaktadır. Ancak yıllar içinde yardım miktarlarının ekonomik koşullara bağlı olarak düştüğü belirtilmektedir (OECD, 2020).

Program, Dünya Bankası gibi uluslararası kurumlar tarafından takdir görerek desteklenmiş, model olarak kullanılmış, başka ülkelere de ilham olmuştur. Programın yoksulluğun azaltılması için getirdiği yeni kaynaklar ve yoksullara sağladıkları kayda değer düzeydedir. Öte yandan programın getirdiği bazı teknik ve idari yenilikler önemli başarılarıdır ve gerçekçi yenilikler olarak görülür. Yeniliklerden ilki idari alana ilişkindir. Bakanlıklar arasında kurulan köprüler aracılığıyla sistem işler hale getirilmiştir. Program, toplumsal kalkınma ve açlıkla mücadele bakanlığı, eğitim ve sağlık bakanlıklarının bölünmüşlükleri arasında karmaşık bir koordinasyon gerektiren köprüler kurabilen ilk federal programdır. Bu yönüyle program yoksulluğun hafifletilmesi ve insan sermayesi gelişimine yönelik daha bütünleşmiş bir yaklaşımı temsil eder. İkinci yenilik ve başarı olarak federal hükümetin programı bir sosyal hak olarak tanımlaması ve bu anlayışın yerleşmesine ön ayak olmasıdır. Bu durum yukarıda değinilen oy karşılığında yardım anlayışından bir kopuşu işaret eder. Programla birlikte siyasi araçların ortadan kaldırılması, yararlanıcılar için devletle doğrudan bir bağ kurulması yoluyla bir sosyal içerme duygusunun geliştirilmesi hedeflenmiştir. Kimi araştırmalar programdan yararlananların bu duyguyu içselleştirmiş olduğu

sonucuna varmışlardır. Araştırmacılara göre nesnel ölçütlerde bakıldığında program uygulanmaya başlamasından itibaren yoksulluğu ve eşitsizlikleri azaltmanın yanı sıra birçok alanda yarar sağlamıştır. Okula kayıt ve devam, çocuk emeği kullanımını düşürme, beslenme, sağlık alanlarındaki ilerlemeler, vatandaşların kayıt altına alınması yoluyla durumlarının takibi, kadınların güçlendirilmesi ve hak temelli yardım anlayışının gelişimi bu faydalar arasındadır (Hunter ve Sugiyama, 2017).

Program, sağladığı tüm faydalar ve ilerlemelere karşın birçok eleştiriye de uğramıştır. BF üzerine alanyazını, özellikle de eleştirileri inceleyen James Tiburcio (2018)'ya göre program büyük ihtimalle üzerinde en çok araştırma ve yayın yapılmış şartlı nakit transfer programı olduğu gibi uluslararası sosyal bilimler çevrelerinde Brezilya'yı tartışırken bu programı anmak neredeyse kaçınılmaz olmuştur. Tiburcio, programa getirilen eleştirileri (ya da kendi tabiriyle suçlamaları) altı madde altında toplar. Bunlar şöyledir: Program yararlanıcıları iş arama konusunda caydırmaktadır; program daha yüksek suç oranlarına yol açmaktadır; programın eğitim sonuçları üzerinde hiçbir etkisi yoktur; yararlanıcılar daha fazla nakit alabilmek için daha fazla çocuk yapmaktadır; program çok pahalıdır, popülist ve kayırmacı bir programdır ve Brezilya'da demokrasiyi baltalamaktadır. Ona göre bu eleştiriler çoğunlukla düzmece haberlere (fake news) benzemektedir. Bu çerçevede Tiburcio programın eksikleri olduğunu kabul etmekle birlikte bu eleştirilerin temelsiz olduğunu savunur. Programın insanları iş aramaktan caydırdığı, daha yüksek suç oranlarına yol açtığı, daha fazla çocuk yapmaya teşvik ettiği ya da programın pahalı olduğuna yönelik eleştiriler yapılan araştırmaların ve rakamların gösterdiği üzere zayıf ya da yersiz eleştirilerdir. Öte yandan programa yönelik eleştirilere değil sağladığı yararları bakıldığında programın bazı toplumsal kesimlere daha fazla yarar sağladığı açık biçimde görülür. Bu çerçevede eğitime, bu alandaki faydalar ve ilerlemeler üzerine birçok çalışma yapılmış bir konu olarak yakından bakmak programın sonuçlarıyla ilgili bir boyutun anlaşılmasına katkı sunar.

BF'nin eğitim açısından sonuçlarına bakıldığında pozitif etkilerinin kız öğrencilerde yoğunlaştığı görülür. Program erkek öğrencilerin okula gitmesine olumlu düzeyde anlamlı bir etki sağlamazken kız çocuklarının okula gitmesini toplamda %8 civarında, onların eğitimlerine devam etmesini ise kırsal alanlarda 15-17 yaş grubu için %22'nin üzerinde, kentsel alanlarda %18, kırsal alanlarda 6-14 yaş grubu için %14'ün üzerinde artırmaktadır. Erkek öğrenciler için ise olumlu rakamlar okulu bırakmama şeklinde tekli hanelerde gerçekleşmektedir. BF bu rakamlardan da anlaşılacağı üzere eğitime katılımı cinsiyet farkının kapanmasına yardımcı olmakta, program ağırlıklı kız çocuklarının eğitime katılmasına ve eğitimlerini sürdürmesine fayda sağlamaktadır (de Brauw, Gilligan, Hoddinott ve Roy, 2015). Bu çalışmayı destekler nitelikte başka diğer araştırmalar da 15-17 grubunda programın okula kayıt ve okulu bırakmadan okulla aynı zamanda çalışma kararı vermekte anlamlı olumlu etki yarattığını, bu etkinin özellikle kırsal alanlarda görüldüğünü ortaya koymaktadır (Chitolina vd., 2016.) Program net biçimde öğrencilerin okula gitmesini ve devamını, özellikle kız çocukları için artırmaktadır. Ancak bu öğrencilerin, programdan yararlanmayan diğer öğrencilerin akademik yetkinlik seviyesine çıkıp çıkmadığı soru işaretidir. Öğrenciler devam etmektedirler ancak buldukları yerde aldıkları eğitimin niteliği konusunda kuşku vardır. Bu eleştiriler, okullarda verilen eğitimin niteliğini artırmadan öğrencilerin

okula devamını sağlamanın, insan sermayesini geliştirmekte anlamlı bir katkı sunup sunamayacağına yönelik yanıtlanması gereken önemli bir soruyu ortaya koymaktadır.

Şartlı nakit transferi programları Brezilya'nın geliştirdiği bir uygulama değildir. Bölge ülkelerinde neoliberalizmin toplumun alt kesimleri üzerinde yarattığı olumsuz etkilerini azaltmak üzere 1990'ların sonundan itibaren yaygınlaşmış bu uygulama Meksika'dan Kolombiya'ya Latin Amerika ülkelerinin çoğunda bir sosyal güvenlik ağı yaratmak ve kalkınmaya katkı sağlamak üzere kullanılmaktadır. Bu programların temel ilkesi, ailelere para vererek onların eğitim ve sağlık hizmetlerine daha fazla katılımını sağlamak ve insan sermayesinin geliştirmektir. Teknik mantık, çocuklara odaklanmak ve uzun vadede insan sermayesi birikimi sağlayarak kuşaklararası yoksulluğu kırabilmektir. Programlar eski klasik sosyal yardımlardan farklı olarak ailelerin ve devletin sorumluluğu paylaşması ilkesine dayanır. Ebeveynlere akıllıca nakit harcama yükümlülüğü verilmekte, aile bireylerinin eğitim ve sağlık sistemine katılımı sağlanmaya çalışılmaktadır. Şartlı nakit transferi programlarının geleneksel, paternalist modellerden farklı ve üstün olacağı, kayırmacılığa yol açan hibe dağıtmaya dayalı modellerden farklı olacağı düşünülmüştür. BF'yi sosyal politika siyasetinin neoliberalizmle uyumlu bir çeşidi olarak tanımlanabilecek "sosyal neoliberalizm" kavramı çerçevesinde ele alan Hazal Melike Çoban (2017) da tezinde bu noktaya dikkat çeker. Çoban, BF'nin yoksulluğu ve eşitsizliği azaltmaya katkıda bulunduğunu ancak beşeri sermayeye katkısının zayıf olduğunu savunur. Okula kayıt ve devam etmedeki artış sınavlarda başarıyı beraberinde getirmemiş, ülkede iyi devlet üniversitelerine girebilmek için özel eğitim kurumlarında okumak bir zorunluluk olmayı sürdürmüştür. PISA sonuçlarında da ülke OECD ortalamalarının altında kalmaya devam etmiştir. Buradan sosyal neoliberalizmin yoksulluğu ve eşitsizliği azaltmakta yardımcı olsa da uzun vadede hedeflenen beşeri sermayeyi artırma hedefine ulaşmak konusunda başarısız olduğu sonucuna varılır. Tubircio (2018) BF'yle birlikte okula devamın özellikle de kız çocukları için arttığını ve bu alanda açıkça bir ilerleme sağlandığını, ancak ülke çapında yapılan sınavlarda programdan yararlanan öğrencilerin diğerlerine göre daha düşük performans gösterdiğinin görüldüğünü söyleyerek bu tespiti destekler. Bunun nedeni düşük sosyoekonomik koşullar ve okullarının durumudur. Ancak söz konusu olumsuz tablonun programa daha erken katılımı yani, erken sınıflardan başlamakla aşılabileceğini de belirtir. Hunter ve Sugiyama (2017) da söz konusu sorunlu noktaları işaret eder ve program dahilinde okula devam etmeye başlayan öğrencilerin başarısızlık oranının yardım almayanlara göre bir miktar daha yüksek olduğunu onlar da belirtir. Okuldan bir süredir uzak kalmış ya da hiç okula gitmemiş öğrencilerin diğerlerinin gerisinde kalması sürpriz olmayan bir durumdur. Ancak programdan faydalanmaya devam etmek için çocukların okulda olmaları, başarısızlık ihtimalleri diğer öğrencilere göre biraz daha yüksek olsa dahi, bu çocuklar için kesinlikle yararlıdır. Bu bakış açısı Brezilya'nın yukarıda değinilen geçmişini göz önüne alarak düşünüldüğünde dikkate alınması gereken olumlu bir çerçeveye işaret eder.

Öte yandan programın eğitim boyutuyla ilgili gözden kaçmaması gereken başka bir soru işareti de fırsat maliyetine ilişkindir. Hunter ve Sugiyama (2017), Anthony Hall'ın ortaya koyduğu BF'nin fırsat maliyeti tartışmasının önemli olduğunu belirtirler. Bu tartışma BF tarzı programlara harcanan kaynakların başka alanlara harcanmış olsalar nasıl sonuçlar verebileceği üzerinedir. Örneğin bu tip programlara harcanacak

bütçenin ilgili bakanlıklarca okulların niteliklerini artırmaya yönelik reformlara harcanması, yoksul çocukların yaşam beklentilerini yükseltmek için çok daha büyük bir şansa sahip olmalarını sağlayabilir mi? Bu soru BF tipi programların bugünün sorunlarını çözmede yarar sağlasa da sosyal ve ekonomik kalkınmanın geleceğini göz ardı ediyor olabileceği fikrinden çıkmaktadır. Yazarlara göre bu çerçeve içinde sorulacak sorular anlamlıdır ve BF olmasa bu kaynaklarla başka sosyal harcamalar yapılması durumunda nasıl sonuçlar alınabileceğinin araştırılması da gereklidir. Öte yandan programın gerekliliği akademik yazında genel kabul görmekle birlikte, bu görüşün savunucuları dahi programın dinamik olması ve tartışılması gerekliliğini vurgular. Örneğin Tubircio (2018: 94) görünebilir bir gelecekte BF'nin ülkenin nüfusunun çeyreğini aşırı yoksulluktan korumak için en iyi araç olduğunu, ancak programın bugünün ve yarının ihtiyaçlarına nasıl uyarlanabileceği ve geliştirebileceği sorusunun halen yanıtlanmadığını, konunun çok daha fazla araştırılması gerektiğini söyler.

Yakın dönemde doğrudan konu üzerine yapılan araştırmaları tarayan bir çalışma, programla birlikte eğitimde nitelik ve performans konusunda net ilerlemeler sağlanıp sağlanmadığının açık olmadığını ve bu tartışmalı konularda daha fazla araştırmanın gerekliliğini ortaya koymuştur. José Anael Neves ve arkadaşları (2020) programın geleceği konusunda daha geniş perspektiften ve uzun süreli araştırmaların yapılması gerektiğini söylerken Tubircio'ya benzer biçimde programın geliştirilmesi konusunun üzerinde durulmasının gerekliliğini de ifade ederler. Eğitim odaklı bu araştırma ve değerlendirmeler programın tartışmalı boyutlarını ortaya koyarken üzerinde durulması gereken çok önemli bir diğer boyut ise programın vatandaşlık hakkı, hak temelliğidir. BF'nin artık oturmuş bir program olduğu, bu uygulamanın bir vatandaşlık hakkı olarak görülmeye başlandığı, farklı iktidarların değiştirmeye cesaret edemeyeceği bir devlet politikası haline geldiği yönünde değerlendirmeler bulunsa da bu durumun net olmadığını belirtmek gerekir. BF gibi sosyal programlar toplumun farklı kesimlerince tasarlandıkları çerçevelerden farklı yorumlanabilmekte, hak temelliğe dayan yasal çerçeveye karşı bir direnç bizzat programın resmi görevlileri düzeyinde dahi oluşabilmektedir.

Flávio Eiró (2019) BF'yi kendinden önceki programlardan ayıran "haklar" ve "devlet sorumluluğu" nitelendirmelerinin kimi araştırmalarda kayırmacılıktan, şahsiliikten uzaklık, kimi araştırmalarda evrensel vatandaşlık geliri eksenlerinde ele alındığını ancak bu eksenlerin sahadaki kimi gerçeklikleri anlamak konusunda başarısız olduklarını öne sürer. Eiró, sokaktaki bürokratlar olarak nitelendirdiği sosyal hizmet uzmanlarının, BF'dan yararlanma talebi olan ailenin yoksulluk seviyesinin belirlenmesi noktasında sahip olduğu bir dizi takdir yetkisinin, hakların dağıtımında doğrudan etkili olduğunu öne sürer. Ona göre sosyal hizmet uzmanlarının politika uygulamasını şekillendirmekteki katkısı göz ardı edilmemeli, aracı ve yararlanıcı ilişkisi, sahada uygulama sürecinde yaşananlar dikkate alınmalıdır. Oysa bu durum konu üzerine geniş akademik yazında daha önce ele alınmamıştır. Bir diğer taraftan da bu yazın programın olumlu çıktılarına odaklanmakta, ancak onun uygulamadaki yasal kırılganlığına, programdan yararlanma hakkı kazanmakta bürokratik süreçlerdeki takdir yetkisinin önemine, sınıflar arası ilişkiler gibi etkenlere değinmemektedir. Oysa bu pratikler programın beklenen etkiyi yaratmasını sınırlayıcı nitelikler taşır. Sahada çalışan sosyal hizmet uzmanları, kendilerince kıt gördükleri kaynakları tahsis etmede enformel

pratikler uygulamaktır. Bunun nedeni bu uzmanların yoksulluk anlayışlarının içinde gömülü halde bulunmaktadır⁶. Bu çerçevede hak eden ve hak etmeyen yoksul ayrımı programın nasıl uygulandığını şekillendirmekte, bu durum yararlanıcıların programa yönelik güvensizliğini artırmaktadır. Bundan ötürü yararlanıcıların programı bir sosyal hak olarak içselleştirmeye yönelik algıları zayıflamakta, kırılğan yasal statü ve belirsiz bürokratik prosedürler de bu algıyı pekiştirmektedir. Eiró sosyal hizmet uzmanlarının yoksullara ve yoksulluğa bakış açısının sorunlu noktalarını ortaya koyarken, bu uzmanların çoğunlukla yararlanıcıları tembel, düzenbaz, cömert devletten fayda sağlamak isteyen kişiler olarak gördüklerini görüşmelerinden tespit etmiştir. Ayrıca bu uzmanlar programı bir sosyal hak olarak çerçeveselendirmekten de kaçınmaktadırlar. Sosyal hizmet uzmanlarında yararlanıcılara yönelik güçlü önyargılar ve olumsuz bir bakış göze çarpar. Onlara göre yardım alanlar yoksullukla ilgili haklardan yararlanmak için iş bulmamakta, iş bulmayı yeterince denememekte, yeterince çaba sarf etmemektedirler. Uzmanlar ayrıca yardım alanların tembel olduklarını, bu tip programlarının onların yoksul kalmalarına neden olduğu gibi yoksullukla ilgili olumsuz ancak yaygın anlatılarla örtüşen perspektiflere sahiptirler. Araştırmasından bu sonuçları çıkaran Eiró, bu önyargıların uzmanların yararlanıcılar için zorluk çıkarmaya yönelik enformel stratejiler geliştirmesine, programın uygulamasına ve amaçlarına ulaşmasına olumsuz etkide bulunduğunu öne sürmektedir. Öte taraftan BF'den yararlanan favela sakinlerini odağına alan bir başka saha araştırması, sosyal hizmet uzmanlarının asgari hane geliri üst sınırını aşsalar dahi ailelere bir süre tolerans gösterdiğini, gelir durumları kalıcı hale gelene dek programdan yararlanmaları konusunda anlayışlı davranıldıklarını belirtir. Bu durum Eiró'nun çalışmasıyla çelişkili bir resme işaret ediyor görünse de farklı bir bölgedeki eğilimi yansıttığı olabileceği gibi araştırmanın detayında "hak edenler" in kim olduğu konusunda sosyal hizmet uzmanlarının bir görüşü dikkat çeker. Onlara göre program öncelikle sadece yiyecek temin edemeyen ailelere yönelik olmalıdır. Programdan yararlanan ailelerle aynı mahallelerde yaşayan ancak yardım almayanlar da benzer bir görüş belirtmektedir. Öte yandan yapılan görüşmelerde ortaya çıkan kimi hanelerin yiyecek temininde zorlanmasalar da örneğin faturaları ödemek konusunda gibi ihtiyaçlar için bu yardıma ihtiyaç duyduklarının altını çizmektedir. Bu araştırma yoksulluğa, ihtiyaçlara ve hak edenlerin kim olması gerektiğine yönelik birçok farklı yorumun olduğunu ortaya koymaktadır (de Lavra Pinto, 2018).

Doğa Başar Saripek (2017) sosyal yardım alanında 'ihtiyacın somutlaştırılması ve tanımlanması' kavramının güç bir kavram olduğunu belirtir ve ihtiyaçların ne olduğunun ne olmadığını kesin kriterle ortaya koyulmasının güçlüğüne dikkat çeker. Bu sorundan ötürü bir temel ihtiyaçlar yaklaşımı geliştirilmiş, bireylerin tam gelişimi için olanakların olabildiğince hızlı ve az miktarda kaynak kullanılarak sağlanmasına çalışılmıştır. Ancak bu yaklaşım kuramdan kaynaklanan ciddi eksiklikleri nedeniyle hak temelli yaklaşımın sağladığı sosyal koruma güvence düzeyini sağlamaktan uzakta kalmaktadır. BF hak

⁶ Eiró bu uzmanların profiliyle ilgili de önemli bir noktaya dikkat çeker. Araştırma yaptığı bölgede ilgili lisans eğitimi özel üniversiteler tarafından verilmekte, bu okullar senede 100'e yakın sosyal hizmet uzmanı mezun etmektedirler. Özellikle alt-orta sınıf ailelerden kadın öğrencilerin rağbet ettiği bu programlardan mezun olanlar kamuda istihdam elde edilebilmektedir. Bu açıdan sosyal hizmet uzmanlığı mesleği dikey hareketlilik imkanı dolayısıyla caziptir. Buna karşın sosyal hizmet mezunları için en iyi seçenek olan ancak geleceği belirsiz sözleşmeli kısıtlı sayıdaki pozisyonu elde etmek ise kolay değildir. Eiró bu pozisyonu elde edebilenlerin, kendilerini yararlanıcılardan farklılaştırmak üzere sınıf konumları belli etmek için özel bir çaba içinde olduğunu belirtir. (Eiró, 2019: 391-392).

temelli bir program olmasına karşın, Brezilya toplumunda resmi görevlileri de içeren bir kesim için dar bir ihtiyaç temelli bakış açısından yorumlanmakta, bu uyumsuzluk sorunlara yol açmaktadır. Bu dar ihtiyaç temelli bakış açısı toplumun bazı kesimlerinde hak temelli yaklaşım yerine tercih edilmekte, hak temelli bir sosyal yardım anlayışına karşı bir direnç gösterilmektedir. Bu durum programın tasarlandığı biçimde uygulanmasına engel olabildiği gibi, programın devamlılığı açısından da potansiyel bir kırılma yaratmaktadır. Bir sonraki bölümde dar ve seçici bir sosyal yardım anlayışını tercih etmenin, hak temelli bakışa direnmenin olası nedenlerinden bazılarını, yardım alan yoksullara yönelik önyargıların ve olumsuz bakışın toplumdaki yaygınlığına, nedenlerine, sonuçlarına bakılacaktır. Bu genel çerçevenin ortaya konulmasının ardından BF'nin son dönem Brezilya siyasetindeki yeri ele alınacaktır.

4. BOLSA FAMILIA: OLUMSUZ BAKIŞLAR, TEPKİLER VE SİYASET

Flávio Eirónun araştırması BF'nin alanlarında eğitim almış sosyal hizmet uzmanları tarafından dahi bir vatandaşlık hakkı olarak görülmediğini, hak edenler ve etmeyenler ayrımının nesnel bir ayrım değil yoksullara yönelik olumsuz bakışa, önyargılara dayandığını öne sürerken sınıf konumundan da beslenen bir anlayışa işaret eder. Hak temelli bir bakış açısı yerine dar, ihtiyaç temelli bir bakışın tercih edilmesini bu anlayış çerçevesinde değerlendirmek olanaklıdır. Toplumunun belirli kesimlerinde BF gibi programlar vatandaşlık hakkı bağlamında düşünülmemekte, sosyal politika siyasetinin sınırları olabildiğince dar tahayyül edilmekte, bu tip programlarının kapsamalarının yalnızca gerçek ihtiyaç sahipleri olması gerektiğine yönelik bir düşünce ağır basmaktadır. Bu durumu iktisadi liberalizm ve bireycilik ya da zihinlerdeki neoliberal dönüşümle, neoliberal rasyonaliteyle açıklamak mümkün olabilir. Geçmişte yapılan kimi araştırmalar Brezilya'da yoksulların yoksul kalmalarının kendi kabahatleri olduğuna yönelik algının çok yüksek olmadığını, yoksulluğun adil olmayan bir toplum düzeninin bir sonucu olarak ortaya çıktığını düşünenlerin yüksek olduğunu ortaya koymuştur. Yoksulların, toplumun adil olmaması nedeniyle yoksul olduğunu düşünenlerin ortalaması Orta ve Latin Amerika'da %65,8, Brezilya'da %75,7 iken bu oran Avrupa'da %63,3'tür. Yoksulların tembel oldukları için yoksul olduklarını düşünenlerin ortalaması Orta ve Latin Amerika'da %28,3, Brezilya'da %20,5 iken bu oran Avrupa'da %17,1'dir. Yoksulların yoksulluktan kurtulabilme şansının çok düşük olduğunu düşünenlerin ortalaması Orta ve Latin Amerika'da 62,0, Brezilya'da %70,5 iken bu oran Avrupa'da %60,2'dir (Lindert vd., 2007). Toplumun genişçe bir kesiminin yoksulluğu yapısal sorunlara bağladığı bu araştırmanın verilerinin 1990'ların sonuna, çalışmanın da 2000'li yılların sonuna ait olduğunu göz önünde bulundurmak gerekir. Daha sonra yapılan bir başka araştırmada ise Brezilya'nın seçkinlerinin gözünden konu araştırılmış, bu çalışmada bu kesimin ülkedeki yoksulluğu yapısal olduğu kadar kaderci bir bakış açısıyla da yorumladığı sonucu ortaya çıkmıştır. Öte yandan bu kesimin çoğunlukla Brezilya toplumunu (toplumdan kastedilen kendileri haricinde halk) edilgin, akılcı ve organize olmayan, kayıtsız bir toplum olarak gördüğü ortaya çıkmıştır. Onlara göre bu temelde yoksullar mevcut koşullarının üstesinden gelebilecek kapasiteye de sahip değildirler. Araştırmanın bir diğer dikkat çekici bulgusu ise seçkinler tarafından yoksulluk ve eşitsizliğin siyasi bir tehdit olarak görüldüğüdür. Ancak bu tehlikeden kasıt kendileri ile yoksullar arasındaki bir çatışma değildir. Brezilya'da seçkinler, başka seçkinlerin konumlarını korumak üzere yoksulları popülist yöntemlerle kullanabilme ihtimalini bir tehlike olarak görmektedirler (Silva ve López,

2015). Brezilya'nın ekonomik görünümü 2000'li yılların başından itibaren uzunca bir süre görece iyi bir görünüm sergilerken, 2010'larda bu görünüm bozulmuş, sorunlar 2013 yılında geniş çaplı protestolara yol açmıştır. Bu süreçle başlayan siyasi gerilimler, ardından gelen yolsuzluk davaları ve ekonomik kriz 2014'ten itibaren ülkede ciddi toplumsal rahatsızlıklara yol açmıştır. Bu sürecin yoksulluğa ve devletten yardım alanlara yönelik ön yargılara ve olumsuz algıların yaygınlaşmasına, hak temelli yerine ihtiyaç temelli yaklaşımın daha da tercih edilir olmasına katkı sağladığını öne sürmek mümkündür. Yoksullara ve sosyal yardımlara yönelik olumsuz bakışa yönelik güncel bir araştırma durumunun ciddiyetine dikkat çeker.

Matthew L. Layton (2020)'a göre araştırmalar, insanların yoksulları ve özellikle de sosyal yardım alanları tek tipleştirmeye ve onlara karşı ayrımcı davranışlarda bulunmaya eğilimli olabileceklerine ilişkin kanıtlar ortaya koymaktadır. Yoksulluk karmaşık bireysel ve toplumsal seçimlerin sonucu olarak ortaya çıkıyor olsa da sosyal yardım alan bireylere yönelik söz konusu bakış bu bireylerin kişisel karakter 'kusur'ları temelinde kurulmaktadır. Bu şekilde ayrıcalıklı kişiler toplumsal konumlarını ve sahip oldukları avantajları üreten sosyal sistemi haklı çıkarabilmektedir. Layton, BF üzerine yapılan kamuoyu araştırmalarında ülkede programa yönelik desteğin yüksek olduğunu, Brezilyalıların büyük oranda programın genişlemesi ve korunmasını istediğini, ancak programdan yararlanmayan kesimlerde hoşnutsuzluğun artmakta olduğunu öne sürer. Programın tamamen kaldırılması, yararlanıcı ailelerin sayısının azaltılması ya da programın genişlemesine karşıtlığa kadar farklı biçimlerdeki olumsuz görüşler yükselmiştir. Olumsuz algı sahibi kesimlerdeki bakış açısının siyasi bir maliyeti yaratma potansiyeli de bulunmaktadır. BF yararlanıcılarına yönelik algılar üzerine bulgular, daha avantajlı grupların yoksulları, olumsuz biçimde tek tipleştirdiklerine yönelik sosyal psikoloji alanındaki ilgili çalışmaların ortaya koyduğu öngörülerle tutarlılık göstermektedir. Layton'un araştırması BF programından yararlananlara yönelik bu yönde olumsuz bir algının Brezilya toplumunda yerleşik olduğunu, üstelik bunun yalnızca programdan yararlanmayanlar arasında değil, yararlanan hanelerde dahi mevcut olduğunu ortaya koyar. İlgili yazında BF'nin yararlanıcılarını güçlendirdiği yönündeki değerlendirilmeler, söz konusu bu boyutu göz önünde bulundurarak yeniden düşünülmalıdır. PT hükümetleri döneminde yoksulları topluma dahil etmeyi öncelik haline getirme konusundaki söylem, toplumda kendiliğinden bir kabule dönüşmemiştir. Söz konusu bu durum programın kırılabilirlik potansiyelinin hangi alanda yoğunlaştığına işaret eder. Bu manada siyasi seçkinlerin, hangi noktada toplumun dezavantajlı kesimlerine yönelik olumsuz basmakalıp bakışları istismar etmekte rahat davranabileceği, yani bu potansiyel kırılabilirliği kullanmak isteyeceği, bu tip programları kaldırmaya ya da toptan yeniden şekillendirmeye girişebileceğini öngörebilmek için daha fazla araştırmaya ihtiyaç vardır.

Öte yandan BF belirli kırılabilirlikler taşısa da siyasi çalkantılara ve tartışmalara oldukça dirençli bir program olduğunu kanıtlamıştır. Tiburcio'nun (2018) değerlendirmesinden de hatırlanacağı üzere BF artık bir devlet politikası olarak düşünülebilir. Program yazar tarafından 2008 Krizi'nin ünlü ifadelerinden biri olan "too big to fail" (batmak için çok büyük) olarak nitelendirilmiştir. BF, önemi dolayısıyla partiler ya da siyasetçiler için neredeyse dokunulmaz bir hale gelmiştir. Programın dayanıklılığını hak temelli

yaklaşım zeminde kurulmuş ve tasarlanmış olması açısından da değerlendirmek mümkündür. Sariipek (2017)'in ifade ettiği gibi ihtiyaç temelli yaklaşımlar iktidardan iktidara kapsamı ve etki alanı bakımından değişme eğilimi göstermesine, bundan ötürü bireylerin kesintisiz ve güvenceli sosyal korumaya sahip olmalarını garanti edememelerine karşın hak temelli yaklaşımlar dönemden döneme ve kişiden kişiye değişmeme ve tutarlı olma niteliklerine sahiptir.

Ertuğrul Yuvalı (2018) da hak temelli sosyal yardım anlayışının önemine ve diğer yaklaşımlara göre üstünlüğüne değinirken, bu yardım anlayışının yerleşmesi ve gelişmesinin önündeki en büyük engellerden birinin siyasi kayırmacılığın bir türü olan 'klientalizm' olduğunu ifade eder. Vatandaşlık haklarına göre ya da nesnel ölçütlere göre değil, otoritelerin kendi kriterlerine göre siyasal desteğe karşılık yardım sağlamak eksenindeki bu tarz sosyal yardım anlayışı sorunludur. Yuvalı'ya göre bu tip yardım anlayışı muhtaçlık, yoksulluk, sosyal dışlanma, etnik ve dini farklılıklar gibi unsurlardan beslenirken, bu unsurları beslemeye ve yeniden üretmeye yatkın olduğu kadar kamu kaynaklarının verimsiz kullanımına da yol açar. Ayrıca bu anlayış insan hakları konusunda olduğu gibi etik açıdan da sorunludur. Siyasi iktidarlar, kendilerine oy vererek onları iktidara getiren ve iktidarlarının devamını sağlayan kimseleri ödüllendirip kendilerine bağımlı hale getirmek için de bu yola başvurabilmektedir. BF'ye yönelik olumsuz algı ve tepkiler, Brezilya toplumunda belirli kesimlerce programın 'klientalizm' eksenli olduğu inancına da dayanmaktadır. Öte yandan program onu kuran, genişleten ve geliştirenlere siyasi fayda sağlamışsa da programın siyasi iktidarın ömrüyle sınırlı kalmayacak biçimde hak temelli bir sosyal yardım olarak tasarlanmış olduğu açıktır. Bu noktada ülkede 2013'te başlayan siyasi çalkantılar döneminde söz konusu olumsuz inanca dayanarak gün yüzüne çıkan tepkiler ve sonrasındaki gelişmeler, halen başkanlık koltuğunda oturan Bolsonaro'nun değişen söylemleri ve politikaları dikkat çekicidir.

Ülkede 2013 yılında sokak protestolarıyla iyice yoğunlaşan siyasi kriz, 2014 yılında başlayan yolsuzluk soruşturmaları, Silva ve Dilma Rousseff'in yargılanmaları, protestolarla birlikte politik arena ciddi bir değişime yol açar. PT iktidarına, onu destekleyen toplumsal kesimlere ve aktörlere karşı oluşan bir ittifakın, bu sürecin gerçekleştirilmesinde etkili olduğu, bu aktörlerin yeni bir hegemonya kurmak için harekete geçtiği savunulmaktadır. "Neoliberaler, bürokratlar, dini muhafazakârlar, ırk temelli seçkinciler gibi gruplar PT karşıtlığında bir araya gelmiştir" (akt. Yıldırım, 2020: 531). İktidar karşıtlığı güçlü bir kamuoyu desteğine de sahiptir. İktidar karşıtları Rousseff'in azledilmesi ve PT'nin görevden uzaklaştırılması için karalama, itibarsızlaştırma, suçlama da dahil birçok unsuru kullanarak iktidara yönelik bir öfke ve infial yaratmaya çalışmışlardır. Rousseff'i hedef alan "Fora Dilma" (Dilma Dışarı) kampanyası kitleleri sokak protestolarına katılmaya ikna edecek bir düzeye ulaşırken, BF'ye yönelik suçlamalar bu kampanyanın öne çıkan unsurları arasındadır. Bu kampanyalar, aile yapısı, eşcinsellik, komünizm, terörizm gibi etiketleri duyarlı kesimlerde bir öfke uyandırmak üzere çeşitli öyküler, düzmece haberler üzerinden sistematik biçimde devlet başkanını itibarsızlaştırmak için yaymıştır. BF da bu kampanyanın bir parçası haline gelmiş, PT ve Rousseff'in kirli, yozlaşmış amaçlarını gerçekleştirmek üzere kullandığı oy toplamaya yarayan bir araç olarak resmedilmiştir. BF, yoksulları tembelleştirdiğinden, aile yapısını bozduğuna dek farklı suçlamalara maruz kalmıştır. Bu bağlamda yukarıda ele alınan hak etmeyenler

anlatısı da kullanılmış, bu nitelikteki kişilerin de programdan yararlandığı, programın yolsuzlukların bir parçası olduğuna yönelik ithamlar da birçok biçimde ve farklı mecralarda sıkça dile getirilmiştir (Ansell, 2018).

Yaşanan bu siyasi krizde ülkenin “koalisyonel başkanlık” olarak anılan siyasi sistemini göz önünde bulundurmak gereklidir. Ülkede başkan çok yüksek bir oy oranıyla seçilse dahi başka partilerle ittifak yapmak, gücünü diğer partilerle paylaşmak zorunda kalmaktadır. Bu iktidar kompozisyonu içinde büyük sermaye ve yargı müesses nizam içerisinde sayılmakta, bu aktörler de karar süreçlerinde önemli ölçüde etkili olabilmektedir⁷. Brezilya siyaseti son derece karmaşık dinamiklerin, ilişkilerin ve güç dengelerinin bir arada olduğu bir niteliğe sahip olduğu gibi yolsuzluklar da ülkenin gündeminden eksik olmayan bir durumdur. Ülkede başkanlık koltuğu dört dönem PT'nin elinde olmuş ancak son dönem azil sonucunda tamamlanamamıştır. Bu koltukta 2003-2010 arası çok yüksek bir popülerliğe sahip Silva oturmuş, 2010 ve 2014'te koltuğun sahibi olan Dilma Rousseff'in 2016'da azledilmesiyle PT iktidarı kaybetmiştir. İktidardan düşene dek PT liderliği çok uzunca bir süre yüksek bir toplumsal desteğe sahip biçimde ülkeyi yönetmiş olduğunu belirtmek gerekir. Ancak ekonomik iyileşmenin zamanla yavaşlaması, Dünya Kupası ve Olimpiyat oyunları için harcanan kaynaklar, uygulanan güvenlik politikaları, Silva döneminden kalma yolsuzluk iddiaları, parti içi tartışmaların etkisiyle Rousseff zorlu bir başkanlık dönemi geçirmiş buna karşın 2010 ve 2014 seçimlerinde sırasıyla yüzde 56 ve yüzde 51 oranında oy almıştır. Rousseff'in 2011-2016 arası hükümeti 10 partili bir koalisyondan oluşmuştur. David J. Samuels'e göre, PT örgütü en başından itibaren iktidarı paylaşmak istememesine rağmen Silva yönetiminden bu yana artan şekilde yetkiler diğer parti temsilcilerine verilmiştir (akt. Yıldırım, 2020). Bu durum parti içi huzursuzluklara neden olmuştur. Devamında gelen uluslararası spor organizasyonlarının yıkıcı etkisi, küresel çapta değişen ekonomik dalga ve toplumsal hareketlerin aktif müdahaleleriyle PT başarısızlığa uğramıştır. Karşısında herhangi bir siyasi alternatiften ziyade, Avrupa'da da olduğu gibi geçiş döneminin krizini yansıtan bir tepki ve öfke söylemi yükselmiştir (Yıldırım, 2020). PT yönetimleri altında meydana gelen önemli dönüşümler, gelir eşitsizliğini ve yoksulluğu azaltmak üzere yürüttüğü programlarla olumlu sonuçlar akademinin, uluslararası kurumların ve kamuoyunun takdirini kazanırken ülke içinde belirli bir kesimde rahatsızlık yaratmıştır. Bu rahatsızlık PT ve Rousseff karşıtı protestolarda BF'yi de hedef alacak biçimde gün yüzüne çıkmıştır. Program, PT iktidarının seçim başarılarına ve iktidarını sürdürmesine yadsınamaz bir katkı yaparken, sosyal politikaların ülke siyasetinde tartışmalı olsa da belirleyici hale gelmesini sağlamıştır. Bu program ülkenin sosyal devlet politikası içinde başarılı bir

⁷ 1964-85 arasında baskıcı ve kanlı bir askeri yönetim tarafından yönetilen Brezilya demokrasiye resmen 1980'lerin ortasında geri dönmüştür. Öte yandan liberal demokrasiye tam olarak dönüş bu dönemde gerçekleşmişse de 1974'te ordunun yerel seçimler üzerindeki kısıtlamaları ve basına sansürü gevşetmesiyle bir açılım dönemi daha evvelden başlamıştır. Ülkede askeri rejim döneminde siyasi kurumlar tam anlamıyla ortadan kaldırılmamış, biri askerlerin kontrolünde olan Muhafazakâr Aliança Renovadora Nacional (ARENA), diğeri hapse atılmamış, öldürülmemiş ya da sürgüne gönderilmiş muhalif seslerden oluşan bir topluluk Movimento Democrático Brasileiro (MDB) adlı iki partinin adil ya da özgür olmayan seçimlerde ve keyfi yönetim altında faaliyet göstermelerine izin verilmiştir. Bu aktörlerin haricinde toplumsal tabana dayanan siyasi aktörlerin politika yapmasına izin verilmesi için askeri yönetimin sona ermesini beklemek gerekmiştir. 1988 Anayasası ile askeri rejim sona erip demokratikleşme süreci başlarken PT gibi sol partiler kurulmaya ve faaliyete geçmeye başlamış, demokratik bir rejimin kurulması hedeflenmiş de yargı perde arkasında çok önemli bir güç olarak yerini korumaya devam etmiştir. İleride 2018'de Bolsonaro'nun neoliberal otoriterliğinin bu yargıyla bir ittifak üzerinde yükseldiği öne sürülecektir (Pahnke ve Milan, 2021). Dolayısıyla Brezilya 1980'lerin sonunda demokratikleşmişse de müesses nizam olarak adlandırılabilir devlet içinde güç ve nüfuz sahibi etkili bir yapı varlığını devam ettirmiştir.

tasarım ve etkili bir siyasi strateji sayesinde güçlü, sağlam bir yere sahip olabilmıştır. Ancak kırılğanlıkları da zaman içerisinde ortaya çıkmış, program PT karşıtı kampanyaların ve protestoların bir parçası haline gelmiştir. Bunun nedenlerinden bir tanesi BF'nin PT'ye sağladığı kritik oy desteğidir. Yukarıda değinildiği üzere program oldukça düşük maliyetli olmasına karşın ülkedeki yoksulluğun yaygınlığı ve ölçeği düşünüldüğünde, cüzi sayılabilecek bu yardımın seçimlerde oy desteği sağlama anlamında geri dönüşü oldukça yüksektir. Çıkış noktası ya da temel hedefi bu olmasa da programın bu boyutunun suçlamalara ya da öfkeye neden olması anlaşılabilir bir durumdur. Örneğin 2005 yılında patlak veren mensalão skandalında milletvekillerine ve senatörlere oyları karşılığında hükümet yetkililerince aylık ödeme yapıldığı iddiaları ortaya atılmış, üst düzey yetkililer de istifa etmek zorunda kalmıştır. Bu skandal nedeniyle iktidarda olan PT'ye ve Silva'ya destek ciddi oranda düşmüş, Silva 2006'daki seçimleri kazanmayı buna rağmen başarmıştır. Alfredo Saad-Filho ve Lecio Morais (2014)'e göre mensalão skandalı sonucunda Silva orta sınıftan desteğini kaybederken, kendine seçimleri kazandıracak olan örgütsüz yoksul kesimleri BF başta olmak üzere sosyal yardım programları sayesinde kazanmıştır. BF, Rousseff döneminde geliştirilmeye devam etmiş, yararlanıcıları daha fazla koruma amaçlı olarak yardım miktarı 2011-2014 arasında ortalama %40'ın üzerinde artırılmış, programın devlet bütçesindeki payı da yükselmiştir (World Without Poverty, 2014). 2013 yılındaki protestolar farklı taleplerle birçok kesimi sokağa dökmüşse de protestolar zaman içinde daha beyaz ve orta sınıf bir nitelik kazanmıştır. Bu kesimi protestolara katılmaya iten motivasyonlardan bir tanesinin mevcut hizmetlerin iyileştirilmesini isteyen diğer gruplardan farklı olarak, kayıp algısı olduğu öne sürülmektedir (Saad-Filho ve Morais, 2014). Bu orta sınıfların protestolara katılmasının temel nedenlerinden biri iktidardan daha fazlasını istemek değil, önceden sahip olduklarını kaybetmeye duyulan öfkedir. BF'ye yönelik öfkeyi de bu sınıfsal çerçeveden değerlendirmek olanaklıdır. İmtiyazların ya da olanakların kaybının nedeninin devletin yeniden dağıtım süreçlerinden kaynaklı olduğuna ilişkin bir inanç ve buna dayanan bir akıl yürütmenin devreye girmiş olduğunu, bu durumun da gözlerin BF'ye çevrilmesine neden olduğunu düşünmek için gerekçeler vardır. Protestoları iktidarın kötüleşen yaşam standartlarının sorumlusu olarak görülmesi, programın partiye sağladığı açık siyasal destek, yoksullara yönelik olumsuz önyargılar, iktidar ve programa yönelik sistematik karalama, itibarsızlaştırma kampanyalarıyla bir arada düşünmek gereklidir. İlerleyen süreçte programa söz konusu bakış açısı ve tepkiler siyaset tarafından daha fazla kullanılmaya başlanacaktır. Azil sonrasında Rousseff'in halefi Michel Temer programda revizyon isteğini dile getirecek, yararlanıcılar faydalara erişimde zorluklar yaşamaya başlayacak ve kimi ailelerin yardımları kesilecektir (de Lavra Pinto, 2018). Temer söz konusu adımları atmışsa da program ayakta kalmayı başarmış, ancak kırılğanlıklar da iyice belirginleşmiş, programın meşruiyeti sorgulanmaya başlanmış, protestoların gösterdiği üzere toplumda programa yönelik öfkenin varlığının kayda değer olduğu görülmüştür. Sonuçları ve başarıları ortada olmasına karşın, PT'yle doğrudan ilişkilendirilen programa 2014 ile 2015 arasında kamuoyu onayı azalmış, PT'nin iktidarı yitirmesi ardından başa geçen Temer başkanlığındaki muhafazakârlar, seleflerini uygulamadaki hatalar nedeniyle hedef almaya başlamışlardır. Programda kesintilere gidileceği konusunda söylentiler çıkmış, ancak uluslararası kurumların programı savunuyor olmalarının da etkisiyle kısa bir eleştiri döneminin ardından geçiş hükümeti niteliğindeki yeni hükümet, kimi idari düzenlemeler yaparak BF'ye devam kararı almıştır. Sonrasında bu hükümet, 2016-18 döneminde hayata geçirilen

etkisi tartışmalı idari düzenlemelerin olumlu sonuçlarını kendisine mal etmeye çabalamıştır. 2017 yılındaki seçim sürecinde siyasi aktörler programa yönelik tavırlarını ortaya koymuşlardır. Bolsonaro 2018 yılındaki seçim kampanyasında programa yönelik muğlak bir tavır takınarak programı kaldırmanın insani olmayacağını ancak kimi düzenlemeler yapılmasının gerekli olduğunu söylemişse de program yine mevcudiyetini korumuştur (Paiva vd., 2019).

Buna karşın Bolsonaro'nun başkanlık koltuğuna oturmasından sonra başlangıçta programdan yararlanan ailelerin sayısı %7,3 oranında düşmüş, sonrasında 1,2 milyon ailenin yardımları kesilmiş ancak COVID-19 pandemisinin etkisiyle rakamlar tekrar yükselmiş ve eski seviyelerine dönmüş, tekrar 14 milyon seviyesinin üstüne çıkmıştır (Ribeiro, 2020). Bu tablonun da gösterdiği üzere siyasi aktörler programa karşı zaman zaman olumsuz bir tavır ve söylem takınabilseler dahi programdan vazgeçme riskini alamamışlardır. Bu bağlamda Bolsonaro'nun zaman içinde değişen söylemi dikkat çekicidir. Bu söylem değişimini ortaya koyan Robert Born (2020) 2010 yılında kongre üyesi Bolsonaro'nun programın PT tarafından insanları cahil seçmenlere dönüştürmek üzere kullanıldığını, 2011 senesinde programın iyi bir başkan seçilmesi önündeki engel olduğunu söyleyerek programa yönelik olumsuz bir tavır içinde olduğunu belirtir. Bolsonaro 2017'deki seçim kampanyasında ise programı genişletmeye yönelik bir demagoji kullanmayacağını ve oy almak için kimseyi memnun etmeye tenezzül etmeyeceğini ifade etmiş, programın genişlemesini isteyenlere gidip başka adaya oy vermeleri çağrısında bulunmuştur. Söz konusu söylemler Bolsonaro'nun başkanlık koltuğuna oturması ardından, programda kimi kesintiler yapılması ve zorluklar çıkarılması yoluyla fiili hale gelse de ilerleyen süreçte hem söylem hem de uygulamada farklı bir tavır takınılmıştır. Buna karşın bu değişimin ne kadar kalıcı olduğunu sorgulamak için nedenler vardır.

Popülist liderin önceleri toplumda programa yönelik olumsuz bakışı kullanmaya çalışması ve bunun seçim kampanyasının bir parçası haline getirmeye çalıştığından hareketle, yaklaşan seçim sürecinde tabanına yönelik nasıl bir tutum takınacağını kestirmek güçtür. Bolsonaro destekçilerinin, bireylerin kendi ekonomik başarılarından sorumlu oldukları fikrini takip etmekte olduğu, sosyal politikalara olumsuz bir gözle baktıkları ve bu politikalara karşı olma eğiliminde olduklarına ilişkin araştırmalar bu anlamda soru işaretlerine yol açmaktadır. Bolsonaro'yu destekleyen kesimlerde kimi hak ve özgürlüklere olduğu kadar BF'ye yönelik eleştirel bir bakış da oy tercihlerinde etkilidir (Renno, 2020). Diğer taraftan Bolsonaro'nun 2017'deki zaferinin, programın sona erdirilmesine yol açacağına inancının seçmenleri memnun ettiği aktarılmakta, devlet üniversiteleri içinde de Bolsa Familia gibi refah programlarına muhalefetin kayda değer destekçi topladığı belirtilmektedir (Richmond, 2018). Daha önce de ifade edildiği üzere program ölçeği ve nitelikleriyle belirli bir dokunulmazlığa ve ciddi bir dayanıklılığa sahiptir. Bu hak temelli programın farklı iktidarlar tarafından kaldırılması ya da topyekün yeniden tasarlanması altından kalkılması güç bir iştir. Öte yandan PT karşıtı kesimlerde ve Bolsonaro destekçilerinde BF son derece olumsuz çağrışımları olan bir programdır ve kaldırılması yönünde bir istek vardır. Bolsonaro yönetiminin programı ismi de dahil değiştirmeye yönelik girişimlerini, bu iki boyutu da hesaba katan girişimler olarak düşünmek mümkündür.

Bolsonaro yönetimi bu doğrultuda önce bir süre BF'nin yerine geçecek Renda Brasil (Brezilya Geliri) adında yeni bir refah programı üzerinde çalışmış, 2022 yılındaki seçimler için yatırım olarak görülen bu plandan kısa süre içinde vazgeçilmiş ve BF'nin devamına karar verilmiştir. Bolsonaro Eylül 2020'de 2022'ye kadar sürecek kendi yönetiminde Renda Familia'dan konuşulmasını yasaklamış, BF'nin devam edeceğini açıkça belirterek tartışmalara nokta koymuştur (Reuters Staff, 2020b). Bu açıklamanın, Renda Brasil'in başka sosyal yardımlardan kesinti yaparak BF'yi güçlendirecek olmasının yaratacağı sorunlardan kaçınılmasına yönelik siyasi kaygılar nedeniyle yapıldığı öne sürülmüştür. Bu programı öneren ekonomi bakanı Paulo Guedes'le⁸ Bolsonaro'nun fikir ayrılığına düştükleri, Bolsonaro'nun herhangi bir yardım programının kesilmesini kesinlikle istemediği belirtilmiştir (Reuters Staff, 2020a). Buna karşın çok geçmeden Renda Cidada (Yurttaş Geliri) adında yine BF'nin yerine geçebilecek yeni bir program gündeme gelmiştir. Diğer taraftan küresel piyasalar yeni program tasarılarına olumsuz tepki vermiş, bu programın mali disiplini ve bütçe yönetimini bozabileceği endişeleri dile getirilmiştir (Ercan, 2020). Brezilya'nın ekonomi yönetiminde yaşananlar durumu daha da belirsiz hale getirmektedir. Yakın zamanda yapılan bir araştırma, Brezilya'da yaşanan ekonomik problemler ve pandemi nedeniyle açlık endeksinin 2004'ten beri en yüksek noktasına ulaştığını, 2018'den beri ise ikiye katlandığı bildirilmektedir. Yükselen gıda fiyatları ve ekonominin kötüleşmesi nedeniyle BF'nin kazanımlarının kaybedilmekte olduğuna, PT döneminde %4,5'lara kadar düşürülen aşırı yoksulluğun günümüzde %13'lere dayandığı, ülkede gelir eşitsizliğinin zenginler lehine kısa zamanda bir sıçrama yaptığına yönelik yorumlar yapılmaktadır (Saxena ve Costa, 2021). Günümüze gelindiğinde BF'nin 2022 yılındaki seçimler için onay oranı düşen Bolsonaro yönetimi için kritik önemde görülmekte olduğu, programın genişletilmesi, yardım miktarlarının artırılması ve yeniden isimlendirmenin kısaca final aşamasında olduğuna yönelik haberler yapılmış. 2022'deki seçimlerde programın asıl kurucusu Silva'yla yarışması ihtimal dahilinde olan Bolsonaro'nun BF'sinin seçim sürecindeki önemli kozlardan biri olacağı öngörülmüştür (Mascarenhas, 2021). Söz konusu haberler ve öngörülerin doğru olduğu süreç içinde anlaşılmış BF'nin yerini alacak Auxílio Brasil (Brezilya Yardımı) adındaki yeni program kongreye sunulmuştur. Tahminler doğru çıkmış, bu yeni programın mevcut 14,6 milyona ek olarak 2 milyon yeni yararlanıcıyı programa dahil edeceği, henüz kesin olmasa da yardım miktarını %50 artırması planlanmıştır (BBC, 2021). Öte yandan programa olumsuz bakışa sahip toplumsal kesimlerin bu yeni plana vereceği tepki, Bolsonaro'nun seçilmesine katkı sağlayan bu kesimlerin bakış açısına göre nasıl bir konum alabileceği ise belirsiz görünmektedir. İsim değişikliğine gidilecek olsa da tüm bu gelişmeler BF'nin ülkenin sosyal politika siyasetindeki önem ve ağırlığı devam etmekte olduğunu ve dayanıklılığını bir kez daha göstermektedir. Öte yandan kırılğanlıkların ortadan kalkmamış olduğunu ise belirtmek gereklidir.

5. SONUÇ

BF birçok açıdan başarılı bulunan bir program olsa da kimi değerlendirmeler programın amaçları gerçekleştirmek konusunda yeterince etkili olamadığını savunmaktadır. Program sayesinde aşırı yoksulluğun azaltılması ve kız çocuklarının eğitime katılımının artırılması gibi alanlarda kayda değer ilerlemeler sağlanmıştır. Öte yandan kuşaklararası yoksulluğun ve toplumsal eşitsizliklerin eğitim yoluyla

⁸ Guedes Chicago Okulu'ndan mezun, Pinochet döneminde Şili'de üniversite hocalığı yapmış, neo-liberalizmin eski ve modası geçmiş bir versiyonunu savunan bir isim görülmektedir (Kibuuka, 2020).

azaltılması gibi daha uzun vadeli sonuçlar konusunda ise durum farklıdır. Eğitimdeki altyapı, nitelik sorunları ve program yararlanıcısı ailelerin sosyoekonomik koşulları gibi nedenlerle programdan bu alanda beklenen çıktılar elde edilemediği savunulmaktadır. Beklenen sonuçlar tam olarak alınamasa da programın, kökleri geçmişe uzanan toplumsal eşitsizliklerin çok yüksek olduğu bu ülkede olanak ve fırsatları oldukça kısıtlı yoksul ailelere, özellikle de çocuklara önemli yararlar sağladığı konusunda bir uzlaşma bulunmaktadır.

İlgili alan yazında tartışmalar bu tip alanlarda yoğunlaşırken, Brezilya toplumunda programa bakış sınıf, dünya görüşü, siyasi eğilim gibi farklı etkenlerin şekillendirdiği nesnel olmayan yorumlara dayanabilmektedir. Yoksullara ve onlara yönelik yardım programlarına ilişkin olumsuz ön yargılar, programın esası olan hak temelli yaklaşımı kabule yönelik direnç, yolsuzluklara, siyasi yozlaşmaya duyulan öfke gibi etkenlerle program kimi kesimler tarafından ahlaki açıdan sorunlu bulunmaktadır. 2013 yılındaki hükümet karşıtı protestolarda bu durum iyice görünür hale gelmiş, bu ahlakilik sorunu iktidarın gayrimeşruluğuna kanıt olarak BF'nin sunulması sonucunu ortaya çıkarmıştır. İlerleyen süreçte bu eğilim siyasette de karşılığını bulmuş ve kullanılmıştır. Bu süreç programın kırılmalıklarını ortaya çıkarmıştır. Buna karşın hak temelli bir yaklaşım ve vatandaşlık hakkı çerçevesinde geliştirilmiş olan bu program, iktidar değişimlerine, siyasi, ekonomik çalkantılara, protestolara ve toplumun kimi kesimlerinin sahip olduğu olumsuz algıya karşın günümüze dek ayakta kalmayı başarabilmiştir. Programın dayanıklılığını, kalıcı olmasına yönelik güçlü tasarımı, uygulamadaki başarısı, programın mimarı ve onu devlet politikası haline getirmeyi hedeflemiş siyasi iradenin uzun iktidar dönemi ve ülke siyasetindeki önemi gibi etkenlerle açıklamak mümkündür. BF'nin, Auxilio Brasil ismiyle devam ettirilmesi konusundaki çalışmalar devam ediyor olsa da isim değişikliği nedeniyle bunun BF'den farklı yeni bir program olarak benimsenmesi güçtür. BF, ismi değişse bile dayanıklılığını ispatlamış bir program olarak görülebilirse de kırılmalıklarının ortadan kalktığına yönelik bir yorum yapmak güçtür. Bu bağlamda BF'ye olumsuz yaklaşan kesimlerin beklentilerini karşılamaya yönelik siyasi kaygıların ne ölçüde etkili olabileceğinin belirsizliğini koruduğunu ifade etmek gerekir. BF örnek bir şartlı nakit transferi programı olduğu kadar, yoksullara yönelik sosyal yardım programlarının farklı toplumsal ve siyasi boyutlarının izlenebileceği örnek bir vakadır.

KAYNAKÇA

Albuquerque, A. B. G. (2017, December 17). Brazil's Gender Trouble: Sources of Inequality in Brazilian Institutions and Political Representation. CFFP. <https://centreforfeministforeignpolicy.org/journal/2017/12/8/brazils-gender-trouble-sources-of-inequality-in-brazilian-institutions-and-political-representation>, indirilme tarihi: 10 Nisan 2021.

Andrews, G. (2014). Racial Inequality in Brazil and the United States, 1990-2010. *Journal of Social History*, 47(4): 829-854. Retrieved August 14, 2021, from <http://www.jstor.org/stable/43308818>

Ansell, A. (2018). Impeaching Dilma Rousseff: the double life of corruption allegations on Brazil's political right. *Culture, Theory and Critique*, 59:4: 312-331. DOI: 10.1080/14735784.2018.1499432

Antunes, D. (2017). The Brazilian Economy at the End of the 20th Century. In E. C. Grivoyannis (Ed.), *The New Brazilian Economy Dynamic Transitions into the Future*. New York: Palgrave MacMillan.

Barry, B. (2017). *Sosyal Adalet Neden Önemlidir* (Çev: E. Kılıç). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

Baumann, R. (2002). *Brazil in the 1990s An Economy in Transition*. Hampshire: Palgrave.

BBC. (2021, August 9). Auxílio Brasil: what is known about Bolsonaro's 'new BF'. BBC NEWS. <https://www.bbc.com/portuguese/brasil-58151389>.

Born, B. (2020, October 12). Bolsonaro embraces welfarism and draws closer to Lula. *Open Democracy*. <https://www.opendemocracy.net/en/democraciaabierta/bolsonaro-embraces-welfarism-draws-closer-to-lula/>.

Chitolina, L., Foguel, M., & Menezes-Filho, N. (2016). The impact of the expansion of the bolsa familia program on the time allocation of youths and their parents. *Revista Brasileira De Economia*, 70(2): 183-202.

Çoban, H. M. (2017). *Küresel Güney'de Sosyal Politikalar ve Sınırları: Brezilya'da Bolsa Familia Örneği*. Basılmamış YL Tezi, Ankara: TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

de Brauw, A., Gilligan, D. O., Hoddinott, J., & Roy, S. (2015). The Impact of Bolsa Família on Schooling. *World Development*, 70, 303–316. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2015.02.001>

de Lavra Pinto M. (2018). Meanings of Poverty: An Ethnography of Bolsa Familia Beneficiaries in Rio de Janeiro/Brazil. In Ystanes M., Strønen I. (Ed.), *The Social Life of Economic Inequalities in Contemporary Latin America. Approaches to Social Inequality and Difference içinde*, 150-129. Cham: Palgrave Macmillan. DOI: 6_3-61536-319-3-978/10.1007.

de Souza, Pedro H. G. F. (2012). *Poverty, inequality and social policies in Brazil, 1995-2009*, Working Paper, No. 87, Brasilia: International Policy Centre for Inclusive Growth (IPC-IG). <http://www.ipc-undp.org/pub/IPCWorkingPaper87.pdf>.

Dix-Carneiro, R., Soares, R. R. & Ulyseia, G. (2018). Economic Shocks and Crime: Evidence from the Brazilian Trade Liberalization. *American Economic Journal: Applied Economics*, 10 (4): 158-95. DOI: 10.1257/app.20170080.

Do Bem, A. S. (2016). Continuities and Discontinuities in Brazilian Political and Institutional Life: Past and Present Dilemmas for Democracy. In D. Lafontaine & T. Stehnen (Ed.), *The Political System of Brazil*. Heidelberg: Springer.

Eiró, F. (2019). The Vicious Cycle in the BF Program's Implementation: Discretionality and the Challenge of Social Rights Consolidation in Brazil. *Qualitative Sociology*, 42(3): 385-409. <https://doi.org/10.1007/s11133-019-09429-9>.

Garmany, J. & Pereira, A. W. (2018). *Understanding Contemporary Brazil*, London: Routledge. DOI:10.4324/9781315175959.

Ercan, O. E. (2020). Brezilya'nın "temel gelir" programı piyasaları rahatsız etti. Bloomberg HT. <https://www.bloomberght.com/brezilya-nin-yeni-sosyal-yardim-programi-piyasaları-rahatsız-etti-2265441>.

Góes, C., Karpowicz, I. & Cuevas, A. (2017). Inequality in Brazil: A Regional Perspective, IMF Working Papers, 2017(225), A001. <https://www.elibrary.imf.org/view/journals/001/2017/225/article-A001-en.xml>.

Hall, A. (2006). From Fome Zero to BF: Social Policies and Poverty Alleviation under Lula. *Journal of Latin American Studies*, 38(4): 689-709. DOI:10.1017/S0022216X0600157X.

Hunter, W., & Sugiyama, N. (2017). Assessing the BF: Successes, Shortcomings, and Unknowns. In Kingstone P. & Power T. (Ed.), *Democratic Brazil Divided*. Pittsburgh.: University of Pittsburgh Press. DOI: 10.2307/j.ctt1x76g7g.11.

IWGIA (2021). Indigenous peoples' rights in Brazil. Copenhagen: IWGIA. <https://www.iwgia.org/en/brazil.html#:~:text=There%20are%20896%2C917%20indigenous%20persons%20in%20Brazil%2C%20distributed%20among%20305,There%20are%20around%20274%20languages,indirilme%20tarihi:6%20Mart%202021>.

Kibuuka, Brian. (2020). Complicity and Synergy Between Bolsonaro and Brazilian Evangelicals in COVID-19 Times: Adherence to Scientific Negationism for Political-Religious Reasons. *International Journal of Latin American Religions*, 4: 288-317. <https://doi.org/10.1007/s41603-020-00124-0>

Layton, M. L. (2020). Welfare Stereotypes and Conditional Cash Transfer Programmes: Evidence from Brazil's BF. *Journal of Politics in Latin America*, 12(1): 53-76. <https://doi.org/10.1177/1866802X20914429>

Lindert, K., Linder, A., Hobbs, J. & de la Brière, B. (2007). The nuts and bolts of Brazil's bolsa familia program: implementing conditional cash transfers in a decentralized context. SP discussion

paper; no. 709 Washington, D.C.: World Bank Group. <https://documents1.worldbank.org/curated/en/972261468231296002/pdf/398530SP1709.pdf>

Luis Henrique Paiva, Tereza Cristina Cotta & Armando Barrientos (2019). Brazil's BF Programme. In Mallory E. Compton & Paul 'T Hart (Ed.), *Great Policy Successes*. Oxford: Oxford University Press, 21-41.

Mascarenhas, G. (2021). Bolsonaro prepara mudança de nome e ampla reformulação do BF. Veja. <https://veja.abril.com.br/politica/bolsonaro-prepara-mudanca-de-nome-e-ampla-reformulacao-do-bolsa-familia/>.

Neves, J., Vasconcelos, F., Machado, M., Recine, E., Garcia, G., & Medeiros, M. (2020). The Brazilian cash transfer program (BF): A tool for reducing inequalities and achieving social rights in Brazil. *Global Public Health* (Ahead of print), 1-17. DOI: 10.1080/17441692.2020.1850828.

OECD (2020). OECD Economic Surveys: Brazil 2020. Paris: OECD. <https://doi.org/10.1787/250240ad-en>.

OXFAM International (2017). Brazil decades behind other countries in fighting inequality. Washington: OXFAM International. <https://www.oxfam.org/en/press-releases/brazil-decades-behind-other-countries-fighting-inequality>.

Pahnke, A., & Milan, M. (2020). The Brazilian Crisis and the New Authoritarianism. *Monthly Review*, 72(2): 31-43. <https://monthlyreview.org/2020/06/01/the-brazilian-crisis-and-the-new-authoritarianism/>.

Passos, L., Wajnman, S., Waltenberg, F. (2020). The BF Program. In Sacchet, T., Mariano, S., & Maria Carlotto, C. (Ed.). *Women, Gender and Conditional Cash Transfers: Interdisciplinary Perspectives from Studies of BF* (1st ed.). New York: Routledge, 82-107. DOI: 10.4324/9780429286131

Renno, L. (2020). The Bolsonaro Voter: Issue Positions and Vote Choice in the 2018 Brazilian Presidential Elections. *Latin American Politics and Society*. 62. DOI: 10.1017/lap.2020.13.

Reuters Staff. (August 26, 2020). Brazil's Bolsonaro and economy minister split over welfare spending. Reuters. <https://www.reuters.com/article/us-brazil-economy-bolsonaro-idUSKBN25M2JZ>, indirilme tarihi: 10 Nisan 2021.

Reuters Staff. (September 15, 2020). Brazil's Bolsonaro scraps new welfare plan, economy minister plays down rift. Reuters. <https://www.reuters.com/article/us-brazil-politics-idUSKBN2662M6>, indirilme tarihi: 10 Nisan 2021.

Ribeiro, C. A. C. (2006). Class, race, and social mobility in Brazil (Çev: A. Villalobos). *DADOS*, Vol. 49, 4, 833-873. <https://doi.org/10.1590/S0011-52582006000400006>.

Ribeiro, G. (2020). Families in cash transfer program Bolsa Familia grow in April. *The Brazilian Report*. <https://brazilian.report/liveblog/coronavirus/2020/05/09/brazilian-families-in-cash-transfer-program-bolsa-familia-grow-in-april/>

Richmond, M. A. (2018, November 17). Bolsonaro's Conservative Revolution. *Jacobin*. <https://jacobinmag.com/2018/10/brazil-election-bolsonaro-evangelicals-security>

Saad-Filho, A. & Morais, L. (2014). Mass Protests: Brazilian Spring or Brazilian Malaise? *Socialist Register*, 40: 227-246. <https://socialistregister.com/index.php/srv/article/view/20199>.

Salata, A. (2020). Race, Class and Income Inequality in Brazil: A Social Trajectory Analysis", *DADOS*, 63(3): e20190063. <https://doi.org/10.1590/dados.2020.63.3.213>.

Santos, J. A. F., Nasser, T. G. & Feres, J. J. (2006). Class effects on racial inequality in Brazil. *DADOS*, 2(se). http://socialsciences.scielo.org/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0011-52582006000200007&lng=en&tlng=en, indirilme tarihi: 12 Nisan 2021.

Saripek, D. (2017). "İhtiyaç" Kavramı Ekseninde Sosyal Koruma: Temel İhtiyaçlar Yaklaşımı. *İnsan ve İnsan*, 4 (12): 43-65. DOI: 10.29224/insanveinsan.313027

Sátyro, N., & Cunha, E. (2014). The path of Brazilian social assistance policy post-1988: The significance of institutions and ideas. *Brazilian Political Science Review* (online), 8(1), 80-108. <https://doi.org/10.1590/1981-38212014000100004>.

Sauer, S., Leite, A., Oliveira, K., & Shankland, A. (2019). The Implications of Closing Civic Space for Sustainable Development in Brazil. mimeo, IDS and ACT Alliance. https://opendocs.ids.ac.uk/opendocs/bitstream/handle/20.500.12413/14507/Brazil_civic_space_and_sustainable_development_2.pdf?sequence=4&isAllowed=y.

Saxena, S. & Costa, F. (2021, April 16). Hunger Haunts Millions in Brazil as Billionaires Roll in Cash Amid COVID Pandemic. *The Wire*. <https://thewire.in/world/brazil-hunger-poverty-covid-cases-deaths-bolsonaro-billionaires>, indirilme tarihi: 12 Haziran 2021.

Scalon, C. (2013). Social stratification and its transformation in Brazil. In Peilin, L.I., Gorshkov, M.K., Scalon, C. & Sharma, K.L. (Ed.), *Handbook on social stratification in the BRIC countries: Change and perspective*. Singapore: World Scientific.

Silva, G., & López, M. (2015). Brazilian People in the Eyes of Elites: Repertoires and Symbolic Boundaries of Inequality. *Sociologia & Antropologia*, 5(1): 157-182. <http://dx.doi.org/10.1590/2238-38752015v5i17>.

Simões, S. & Matos, M. (2008) Modern Ideas, Traditional Behaviors, and the Persistence of Gender Inequality in Brazil. *International Journal of Sociology*, 38(4): 94-110.

Tiburcio, J. (2018). BF and Brazil: A non-systematic Literature Review, *Repats Brasília*, 5 (1): 60-100. <http://dx.doi.org/10.31501/repats.v5i1.9771>.

World Without Poverty (2014). Dilma Rousseff's government guarantees a real increase of 44% for the Bolsa Familia Program. *World Without Poverty*. <https://wwp.org.br/en/dilma-rousseffs-government-guarantees-a-real-increase-of-44-for-the-bolsa-familia-program/>, indirilme tarihi: 12 Haziran 2021.

Yıldırım, Y. (2020). Lula da Silva'dan Bolsonaro'ya Brezilya'da Siyasal Dönüşüm. *Mülkiye Dergisi*, 44 (3): 515-542.

Yuvalı, E. (2018). Hak Temelli Sosyal Yardım ve Klientalizm. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 135: 383-404.